

ЛІТЕРАТУРНА БІБЛІОТЕКА Ч. 2.

Н. АНТОНЕНКО

ЗА ДУХА НАЦІЇ

ЛЕСЯ УКРАЇНКА, ЖИТТЯ Й ТВОРЧІСТЬ

(В 70 роковини народження)

КРАКІВ

УКРАЇНСЬКЕ ВИДАВНИЦТВО

1 9 4 1

ЛІТЕРАТУРНА БІБЛІОТЕКА Ч. 2.

Н. АНТОНЕНКО

ЗА ДУХА НАЦІЇ

ЛЕСЯ УКРАЇНКА,
ЖИТТЯ І ТВОРЧІСТЬ

КРАКІВ

1941

УКРАЇНСЬКЕ ВИДАВНИЦТВО

Накладом „Українського Видавництва”, Краків, Райхсштрассе 34/II.
Друк: »Нова Друкарня Деміникова« під нак. упр. Краків, Ожешкової 7.
Verlag: »Ukrainischer Verlag« G. m. b. H. Krakau, Reichstrasse 34. II.
Druck: »Neue Zeitungsdruckerei«, Treuh. Verw. Krakau, Orzeszkowag. 7.

ВЕЛИКІ ПОЕТИ В ЖИТТІ НАЦІЇ.

Чи тільки з пієтизму до заслужених у свою добу людей шануємо завжди Шевченка, Франка й Лесю Українку? Чи є якісь глибші основи пошани, а то й культу цих осіб? Не пролили ж вони „крові доброї” на полі слави, не вибороли народові за своєго життя незалежності, не поширили границь власної держави.

А проте вони чимсь більші від Святослава Завойовника, Володимира Великого, Хмельницького, Мазепи. Більші тим, що завжди живі, завжди говорять до нас так, що голосною луною на їх слова озивається наша душа.

Герої воєнного чину, державного творчого зусилля увійшли в національну традицію, як її зміст, стали символом якихсь вартостей, що іх ціну виправдало життя нації. Вони були й лишились тільки представниками панівної емоції в сучасному собі громадянстві; поставили собі пам'ятник — на могилі. Великі ж письменники живуть у наших душах, як власний голос нашого національного сумління й нашого світогляду. Герої чину були конкретним відрухом нації, що хоче зберегти й забезпечити собі життя, велетні ж духа є основою цілого ряду цих відрухів. В їх душах живуть у повній напрузі й вічні сили, рушійні сили нації.

Великі поети, як Шевченко, Франко, Леся Українка, живуть, як довго живе нація, бо вони є саме кращою частиною її духа, що живе вічно й вічно діє. Навіть більше — ці письменники можуть за свого життя бути незрозумілі для свого покоління, можуть і самі не розуміти поривів і вогню своєї душі, та приходить час у розвитку нації й тоді нагло стає їх слово живе.

Тоді гучною луною на їх слова озиваються душі нових поколінь. З кожним днем відгортається завіса тайни, скритої в їх слові. Така сама доля зустріла Лесю Українку, що за життя говорила до мертвого каміння, а 25 років після смерти ожила, щоб говорити до живих, щоб увести його в бистрий струм цього життя. Почала жити тепер повнішим життям, як тоді, коли була між своїми сучасниками.

ДОБА ЛЕСІ УКРАЇНКИ.

Три десятиліття — від 80. рр. XIX в. до кінця 10. рр. ХХ в. — що обіймають час літературної праці Лесі Українки, це доба в житті українства Придніпрянщини*), типова своєю духовістю та своїм світоглядом. Визначили її двома межами такі події, як наслідки упомисловлення російської держави, разом із українськими землями, що входили в її межі, й перемога драгоманівщини — з одного боку (початок 80. рр. XIX в.), та передвоєнна гарячка, що згодом повела за собою всесвітній удар — з другого боку (1913/14 рік).

Про зміст духовості та світогляду українства Придніпрянщини в цьому тридцятилітті поширене в нас зовсім хибне розуміння: назагал уважають його добою зросту нації й розбудови її життя. Справді ж це час грізного занепаду східної галузі українського народу, занепаду, що зазначився такими небезпечними проявами: як: зірвання звязку інтелігенції, що з природи є покликана до керми масами, з цими саме масами селянства; затрата пошани в неї до цінностей національної традиції та вслід за тим упадок давніх авторитетів; нервове шукання нових вартостей в інтернаціональних соціальних концепціях та слідом за цим раціоналістичний і матеріалі-

*) Над Дніпром зложилися зовсім інакше життєві умовини українства, що й викликало часові світоглядові різниці між обома — придніпрянською та придністрянською — частинами українського народу. Та немає тут змоги говорити про це. Треба отже памятати, що говорю тут тільки про Придніпрянщину.

стичний погляд на життя. Ці всі прояви — в сумі й по спільному їх перехрещуванні — викликали знову цілий ряд вислідних явищ, що спричили пізніше й занепад останньої української державності.

З хвилиною посилення індустріалізації в російській державі (й тим самим: на східніх українських землях), з хвилиною знищення домашнього промислу, що його місце зайняла машина й різні роди т. зв. важкого промислу, місто зміняє зовсім своє духове обличчя. Великий приплив чужого рухливого елементу: підприємців, кваліфікованих робітників, посередників і т. д. дає безумовну перевагу кочовому елементові над осілим населенням, — що більше — накидає йому свій світогляд, свої етичні засади, свою лінію реакції на життєві прояви. Ця перевага нового — українській духовості зовсім чужого — елементу відчутила село від міста, зробила село ворогом міста. Коли місто й далі приймало якусь кількість людської надвишки села, то ця надвишка приймала вже цілковито мову й ментальність нового міста відчутивалася від села, а навіть ставала йому ворожа. Ці, що виходили з села, забирали з нього гроші, виснажували його економічно, йому ж за те нічого не давали. Через те відчушене від міста село лишилося на давнім ступені своєї культури місто йшло нарізно від села в своїму „поступі” швидкими кроками вперед. Це збільшувало прірву між обома людськими скupченнями, що стали творити вже окремі світи.

Українська селянська маса, яка (саме в Українців!) криє в собі джерело рушійних сил та поступу нації, стояла поза відчушенним від себе містом, і позбавлена своєї керми, спинювала можливість дальнього поступу й розвитку нації через те, що жила у примітивних формах думки й бажання. Зневірена в силу цієї маси, українська інтелігенція, що перестала вже відчувати вартість маси, шукала за джерелом сили деінде та попала на зовсім хибний шлях.

Переходимо до розгляду другого моменту, що визначив зміст доби рр. 1880—1910. Щоб зрозуміти його, треба почати від стану, який застали в духовості українства ідеї перешеплені з чужини Дрогомановом.

— Стан духовості українства з першої половини й 60 рр. XIX. в. можна назвати наївним ідеалізмом, в цьому розумінні, що деякі світоглядові основи накидаються стихійно цілим живим поколінням і спонтанно управляють реакцію маси й одиниць на життєві прояви саме в лінії ідеалізму¹⁾). Цьому наївному ідеалізмові дав глибокі основи, з яких міг початися повний духовий розвиток нації, — Тарас Шевченко. Ентузіастичний, масовий відгомін на твори Шевченка до кінця 60. рр. був доказом єднозгідності світоглядів його самого й маси, не виключаючи з неї й тих українських інтелігентів, що намагалися увійти в склад панівного московського народу. Та цей ентузіазм, що був тільки передчуттям глибоких вартостей Шевченкових творів, — бо до зрозуміння його глибоких думок і цілої викінченості концепції українського ідеалізму ми ще й досі не дійшли, не зберіг української інтелігенції 70-их і дальших років від повного відступлення від філософії Шевченка. Авторитет Шевченка знівечили ті українські інтелігенти, що відчужилися духово дід маси народу, що джерела сили й основ дальншого розвитку нації стали шукати на чужині, в чужих — модних тоді — філософських доктринах. Духовим диктатором цієї інтелігенції став по впертій боротьбі з своїми ворогами Драгоманов. Які ж це були хибні джерела сили, що радше спровадили безсиля нації й обезбройли її напередодні вирішних важких світових подій, що почалися влітку 1914 р.?

На руїні невикінченого ідеалізму Канта²⁾), який викривили його епігони й таким чином причинилися до його упадку, зроджується нова матеріялістична теорія, тепер вже позбавлена філософічної спекуляції, т. зв. по-

¹⁾ Ідеалізм, як філософічна теорія бачить основу зміст і ціль життя в дусі; — матерія служить тільки для цілей духа. Нація в теорії ідеалізму є духовим явищем і не сумою фізично живих одиниць; її становлять мертві, живі й ненароджені разом.

²⁾ Маю на думці ідею т. зв. категоричного імперативу, а не решту теорії Канта, що входить у т. зв. субективний ідеалізм, — основно різний від ідеалізму Платона й дальших спроб т. зв. об'єктивного ідеалізму.

позитивізм Огюста Канта, Мілла та Спенсера. Ця теорія, що шукала розвязки основ життя в природі й живій людині, була продовженням матеріалізму й раціоналізму й закріплювала їх висновки, хоч доходила до них іншим шляхом. Всі вони (матеріалізм, раціоналізм і позитивізм) заперечували існування духа як цілі, джерела й основи життя, бо цілій зміст світу й позасвітів бачили тільки в матерії, яка була — в їх розумінні — також єдиним джерелом руху (матеріалізм), форми ж і види гуртового людського життя ставили в залежність від абсолютних законів розуму (раціоналізм). Позитивізмові прийшли на допомогу нові досліди природи (теорія Дарвіна) та соціологічна, спекулятивна теорія Маркса. Цим робом в одній (матеріалістичній) лінії розвязано всі життєві питання, витворено суцільні, розбудовані до подробиць, основи матеріалістичного світогляду, що цілковито опанував духовість кінця XIX. в. й початків ХХ. ст.

Жахливі були наслідки цього світогляду, який ніби опирався на твердих, непорушних законах, що їх установлювали різні ділянки тогоденної науки. Наведу найголовніші з них.

Суспільство розумів XIX. вік тільки як суму живих одиниць*), бо ж тільки така одиниця була в очах матеріалістичного світогляду реальним, справжнім досвідним явищем. Таке розуміння суспільства називається атомізмом. З цієї концепції випливало становище матеріалістичного світогляду до націй, що їх основою є дух, становище або рішуче негативне, яке займав і займає супроти нації соціалізм, або вповні байдуже, яке зайняв до них демолібералізм. Остаточною ціллю обох цих суспільних теорій стала анархічна людська одиниця, близькою метою була ця сама одиниця (завжди тільки фізично-

*). Треба однаке зазначити, що у 80 рр. нова соціологія перекреслила матеріалістичні погляди на суспільство, поділивши його на спілки та спільноти (*Vierkandt i Tönnies*), викриваючи в цьому другому виді духове явище; цей поділ піддержала й філософія на початку ХХ. в. (*Bergson*). Та ці нові погляди не встигли тоді навіть захистити матеріалістичного світогляду. І досі ще сугестії віку матеріалізму спиняють контролю хибних заłożень науки.

жива) введена в механізм суспільного життя, кермований людським розумом. Цей механізм уважав матеріалістичний світогляд одинокою формою суспільства, тим самим заперечував існування духа нації, як типово іраціональне, і через те для матеріяліста й іреальне (недійсне) явище. Абсолютні закони розуму, що мали правити людством, показалися одначе зовсім безсилі, бо слідом за атомізацією (розділенням на дроби — одиниці) суспільства пішла й атомізація науки; різні ділянки науки встановлювали різні закони, часто суперечні із законами інших наукових галузей, навіть суперечні з іншими законами тієї самої ділянки. Можливість знайти абсолютну правду зникла — замість неї дозрів закон релятивності (згладності; кожна людська одиниця творить власну свою правду). Цей релятивізм викликував почуття повного безсилля супроти законів життя, яке — за думкою матеріялістів — розвивалося на основах передбачених розумом. Його абсолютні закони обмежували зовсім безсилу вже волю людини; цей т. зв. детермінізм волі (обмеженість) — це дальша признака доби.

Коли щезла віра в абсолютну правду — духа, тоді й життя, тратило свій зміст і сенс, ставало тільки поганою за грішми, щоб догодити тілу фізично-живої одиниці. Щезли ідеали, бо вони ж живуть тільки завдяки своєму духовому змістові. На місце потоптаного змісту життя поставлено його форму. Цей формалізм — це остання головна ознака доби.

Представником цього світу був дядько Лесі Українки Михайло Драгоманов, діялектик, консеквентний матеріяліст, що боровся навіть з хитрими спробами соціалізму надавати механістичній спілці, що її старався творити XIX. вік, змісту спільноти. Наївний український ідеалізм відважився було (в особі І. Нечуя Левицького) виступити до бою з Драгомановом, та здав скоро позиції, бо не міг протиставити йому так само гураганної та спритно зложеної аргументації.

Духова зміна відбувалася серед самого українства, та вона не вичерпувала всіх основ гуртового й індивідуального життя, головно ж не визначувала відношення

українства до панівного московського елементу. Правду сказати: це становище визначав сам м'єсковський елемент, спихаючи українство в типово оборонну позицію. Українство втратило зовсім агресивність через те, що згубило джерело сили, порвавши звязок з масою; нові ж світоглядові форми не тільки, що не могли дати сили українству, навпаки ослабили його. Причина цього явища у психологічному моменті: в основі української психіки, в дусі української нації. Отже матеріалізм, знищивши ідеалістичну основу психіки українців, витворив у їх душах повну порожнечу; порожнеча ж перекреслювала згори спромогу наступати.

З другого боку непомірно зросла сила наступу в московському елементі, знову ж з тієї самої психологічної причини. Матеріалістична конструкція московської психіки здобула поважну підтримку в основах матеріалістичного світогляду, що його будував XIX століття; понадто кочові, чужинні елементи, що насунули звідусіль у міста, елементи — також типово матеріалістичної духової будови, швидко асимілювалися до панівного населення, або просто вислуговувалися московському елементові в його наступі на українство.

На цьому тлі утрати почуття сили зявляються в українстві Придніпрянщини типові ознаки дефетизму — зневіри в майбутність нації та вслід за тим утеча від українства під різними викрутами: нема, мовляв, потреби боронити права українського народу, бо така сполука, як народ, чи нація, є тільки нижчим ступенем (та ще й зовсім не конечним) досягнення найвищого ступеня сполуки, що називається людством, (циого вчив і демолібералізм і соціалізм); нічого, мовляв, не вдіш, так уже нам судилося москалями статися, (так цитував їх слова Грінченко). Перший викрут заганяв українських інтелігентів у чужі соціалістичні гуртки (що їх централі були в Московщині), а другий виправдував повне їх безділля й найбільше різкі прояви політичної нікчемності.

Траплялися одиниці глибоко патріотичні, траплялися гурти, що в час того загального підупаду, дефетизму й відвороту турбувалися долею народу, та в масі укра-

їнського населення цілої, великої Східної України вони затрачують зовсім. Автім, і ці одиниці й гурти не мали ніякої програми своєї праці, головно ж не зуміли опертися об основну правду життя, що диктувала б їм зміст і методи праці, — правдою, якою був, є й буде дух нації. Цього духа вони загубили. Життя нації розглядали й розвязували з боку його форми. Обсервуючи життя з боку форми, мусіли добачати безліч чужих форм, що їх не витворила українська нація; — отже взялися здобувати ці форми для української нації, „забудовувати — мовляв — прогалини”, нехтуючи змістом власного духа. Так знехтували вони зовсім власним розвоєвим шляхом зупинили націю в її розвитку.

На цьому невідрядному тлі з'явилася Леся Укранка, найідеальніший витвір духа української нації, що нехтувала собою, посвячуючи свою особу найвищій життєвій правді — духові нації. Для цього жила серед цих людей і любила їх, як одиниці, для цього не розійшлася із своїм дядьком Михайлом Драгомановом, була йому порадницею, сестрою жалібницею в останніх хвилинах життя; любила його, як добра племінниця, любила як людину, але встояла перед духовою отрутою, що ії силоміць у Лесину душу вливав Драгоманов. Любила людей, як фізично-живі одиниці, та поборювала їх, як представників злого, що старалися нищити правду. Знайшла шлях апостола духа.

ЛЕСИНІ БАТЬКИ.

Батько Лесі Петро Косач, небагатий дідич із Мглинщини (північної Чернігівщини, що мовно належить до мішаної українсько-білоруської території), потім голова мирських посередників і повітовий маршал у Звягелі на Волині, згодом землевласник у Колодяжному біля Ковля. Почував себе українцем, хоч говорив тільки московською мовою. З природи скептик і дефетист, що не

вірив навіть у майбутність української літератури, не то в майбутність народу. Приятелював із Драгомановом і це звело його з сестрою Драгоманова Ольгою.

Дуже прикметні для занепадницької духовості старого Косача є його розмови з галицькими українцями влітку 1872 р. У цих розмовах владає в очі Косачеве улягання деструктивним впливом Драгоманова, якого Косач дармо намагався боронити перед своїми тодішніми співрозмовниками.

Один із учасників тих розмов тоді ж таки писав про суперечки з Косачем так:

»На мою замітку, що власне Драгоманов винен більше, як хто другий в уміркованню «Правдиз» дотично Росії, він не знав, що одвічати, а сказав попросту: »Ви Михайла Петровича (Драгоманова) не понялисі. Я не задумуючися довго, сказав, що... Михайло Петрович у нас уходить за противника всякого різкого виступлення проти Москви но (Косач) не одвічав, повернув мову на інший предмет«. (З листа Михайла Подолинського Бучинському 20. VII. 1872).

Мати Лесі Ольга Косач, походила з родини Драгоманових. Писала під псевдонімом Олени Пчілки (1849 — 1930).

Як пише Дмитро Донцов — »Три незатерті сліди лишила по собі Пчілка: як характер, як одна з дуже немногих різко очеркнених постатей української безобличності; як письменниця й журналістка нового українства, нарешті — як мати Лесі Українки, яка формувала її душу, горду й небуденну. Першу її заслугу — уважав за хибу її безхарактерний вік; за другу — за письменницьке й журналістичне »вірую« — картали як за якісь дивацькі вибрики; третю (виховання доньки) — приписували, зовсім не слушно, кому іншому (Драгоманову). Критики не були ласкаві до неї, бо вона в опозиції до вчорашнього, скаліченого царотом українства. Її белетристичні твори, не належать до першорядних. Але з уваги на їх ідеї, і на тематику, були вони явищем видатним, бо авторка завжди йшла власним шляхом. Її колеги уважали за найважнішу, гідну літературного оброблення, соціальну проблему, вона — політичну. Для них нарід — був одною з суспільних верств, клясою паріїв, для неї — нацією. Їй не вистарчало зворушувати читачів чиєюсь »гіркою долею«. Шукала вона в своїх творах чинного протесту. З її новель прозирає не так почуття симпатії до всіх принижених, як обурення на тих, хто їх принижив

»Кожне з її оповідань, це якийсь глибший конфлікт: протест проти офіційної церкви («За правдою»), проти чужої мос-

ковської культури (те саме опов., Пігмаліон, З б е н т е ж е н а В е ч е р я), проти заливу чужої стихії в родиннім життю (Пігмаліон). Культура Пушкіна була для неї «отруєю» (З а п р а в д о ю), а в корифеїв тої літератури не бачила вона нічого, крім «російської розволокlosti і млявости думки» (З а п р а в д о ю). Протестант хлопчик Омелько (З б е н т е ж е н а в е ч е р я) повстae проти російського панства не за його «панськість», а за те, що представники цього панства є «смішні» і «миршаві». За їх здегенерованість, якою гордила здорова селянська вдача. Погорда Омелька до них — це не ненависть хирлявих, звихнених заздрісників до сильних, лише ненависть раси, певної своєї вищості над готовою до уступлення клясою. Відношення Пчілки до соціально-покривдженого не є розчулений жалю до нього, тільки симпатія з ним за його відважний вчинок, яким він мститься за зневагу, шпурляючи крізь збиту шибу отриманого на Свят-Вечір пятака назад «панам»... Правда, вона вмерла недоцінена і незрозуміла, мов бранець, що на чужій землі шашує Бога, ні кому невідомого в країні. Але не тому, що той Бог був неправедний, лише тому, що її країна кланялася чужим богам...«

В житті Лесі Українки мати грає поважну, хоч формальну, роль, підготовляючи Лесю до звання письменниці, вчить її віршувати на зразках західно-европейських письменників, дає їй першу лектуру, зложену в лінії: „здобути для української літератури нові форми західної Європи”*), дораджує Лесі вибір творчих мотивів, полагоджує справу видання її творів. Однаке власного Лесиного шляху Лесі мати не змінила.

ДИТИНСТВО ЛЕСІ.

Народилася Леся у місточку Звягелі на Волині, 26. лютня 1871 р., як друга дитина в сімї Косачів; першою дитиною був старший Лесин брат Михайло, близький повірник думок і мрій Лесі. (1869—1903).

Молоді літа прожила Леся в новому маєтку батьків, у селі Колодяжному біля Ковля.

*) Зазначити треба, що виправданням такої лінії було хибне вмовлення в себе, що тематика й форма української літератури є завершеним ступенем її розвитку й до неї не годиться вертатись і тим самим її розвивати.

Сучасники малої Лесі затямили її блідим дівчатком, з хоробливим виглядом, тихою й розсудливою, без дитячої веселості. Вже тоді носила в собі зароди пізнішої важкої недуги, що загнала її передчасно в могилу. Коли фізичний розвиток Лесі спинювала її недуга, то буйно вже тоді розцвіло її духове життя. Здавалося б, що це зовсім природне, (бо зупин фізичного розвитку дитини викликає поглиблення її духового життя), та ніякими природними й раціональними мотивами не можна виправдати напрям у та змісту дуже інтенсивного її духового життя. В час, коли ім'ям варварства охрищено духовий імперіалізм, коли одчайдушність у дрібноміщанських очах була немалою ганьбою, коли принципіяльність — простолінійність в обороні чести була в цих очах доказом дитячого романтизму, — в час, коли попри ввесіль формальний патріотизм батьківська хата дає їй тільки реалістичне й раціоналістично-матеріалістичне виховання — тоді вже виразно визначається її бунтарська душа. В дитячі роки залюбки прислухувалася до жахливих бабусиних казок про перелесника, що приходив до „дівчини необачної”, що

Спадав летуючою зорею в хату,
А в хаті гарним парубком ставав,
Облесливим — речами й очима.
Він їй приносив дорогі дарунки,
Стрічки коштовні й золоті квітки.
Він дівчину квітчав і молодою
Своєю називав і коси розплітав їй,
Речами любими затроював їй серце.
І поцілунками виймав із неї душу.
На ранок, як співали треті півні,
Зникав той перелесник, а дівчина
Уквітчана, убрана засинала
Камінним сном. А потім цілий день
Бліда ходила, мов яка сновида,
І тільки ждала, щоб настала ніч.

Манили маленьку Лесю „палкі слова”, „грізні вироки тим, що кров лили”. Ось один спомин про оповідання одної принагідної товаришки; вона плела вінки, Леся подавала їй квіти,

...І здавалося, вона плела не для забави,
А щоб зробить оправу для речей.

В речах зривалися слова палкі, ворожі,
Мов грізні вироки всім тим, що кров лили;
В вінку палали кровю дикі рожі,
Слова мов квіти ярії цвіли.

Шумів зелений лист, а голос той коханий
Про волю золоту співав мені, —
В вінку мінівся злотом ряст весняний,
І золотим дощем лились пісні.

Змісту цих розмов Леся не затямила, бо її поривало
що інше:

...барва їх, мелодія раптова
Тепер, як і тоді, мені бунтує кров.

Це напруга її відчування, що різнила Лесю від її
розвесників, (що в них почування будяться ок. 14. року
життя). Ця напруга визначає вже характер Лесі, що вже
змалку була невгнута й горда.

Як дитиною бувало
Упаду собі на лихо,
То хоч в серці біль доходив,
Я собі вставала тихо.

»Що болить?« — мене питали,
Але я не признавалась
Я була малою горда —
Щоб не плакать, я сміялась.

Ця невгнутість вже в дитячі роки виразно визна-
чена змістом.

У дитячі любі роки,
Коли так душа бажала
Надзвичайного, дивного,
Я любила вік лицарства.

Тільки дивно, що не принци,
Таємницю укріті,
Не вродливі королівни
Розум мій очарували.

Я дивилась на малюнках
Не на гордих переможців,
Що, сперечника зваливши,
Промовляють люто: «Здайся!»

Погляд мій спускався нижче
На того, хто розпостертий,
До землі прибитий списом,
Говорив: «Убий, не здамся!»

Не здававсь мені величним
Той завзятий, пишний лицар,
Що красуню непокірну
Взяв оружною рукою.

Тільки серце чарувала,
Бранки смілива відповідь:
«Ти мене убити можеш,
Але жити не примусиш!»

Маленька Леся знала тільки одну забаву — сцени з лицарського життя; серед них забувала про дійсність довкілля. Ці дитячі уподобання понесла Леся даліше в життя. В часті годин фізичного болю й гарячки та рівночасно творчого патосу вона не вміла розрізнати:

Чи це лютий біль у мене
Тихий стогін виринає,
Чи то стогне бранець-лицар,
Знемагаючи на рани:

«Хто живий у цьому замку?
Хто тут має серце в грудях?
Другом будь, зайди на вежу,
Подивись на бойовисько!

Подивись на бойовисько,
Хто кого перемагає?
Чи над лавами ще веться
Корогва хрещата наша?

Коли ні, — зірву завої!
Хай джерелом кров поллеться,
Будь проклята кров ледача,
Не за рідний край пролита!

Ні, я чую наше гасло!
Ось, воно все голосніше...
Завяжіть тісніше рани,
Шкода кров губити марне!»

В добі повного сумерку лицарського духа, в добі, коли „мечі перековували на плуги” навіть найбільш випробувані патріоти, коли фізичне життя стало найвищим скарбом людини, — в душі кволої, хворобливої, блідої дівчинки будиться лицарське завзяття, почуття лицарського обовязку й відповідальності за честь оборонця народу. Зміст Лесиних мрій стойть теж у сполуці з її улюбленою лекторією: лицарськими поемами середньовіччя.

Наведений момент, що характеризує ціле життя Лесі, не має ніякого іншого виправдання поза духом нації, що його дальнє відчуватиме Леся як непереможний наказ, що діє в ній з якогось фатальною силою.

Поруч цього психологічного моменту виступає ще в дитинстві Лесі друга прикметна риса: глибока органічна*) любов до всього, що визначає зміст поняття: Україна. Ось її види: близька сподівка з селянськими дітьми була й залишилась завжди випливом почуття одноплемінності, якої не нищив різний ступінь інтелігенції Лесі й її маленьких товаришів. Автім і вони могли сказати Лесі багато, про що вона не чула в батьківській хаті. В Лесиній творчості бачимо багато цих малих білих істот — селянських дітей, що дають багато змісту її п'єчуванням.

Ця любов до України викликує в душі малої Лесі й почуття органічної сполуки з селом, отже цим людським скupченням, що зберегло український духовий характер. Місто для неї завжди чуже: воно може мати для неї цікавість, але любов зберігає тільки для українського рідного села, що тоді єдине репрезентує сучасну Лесі генерацію української нації.

Ідеально — як у дусі української нації — сполучена лицарська вдача Лесі з любовю до ніжності, мякості

*) Назви «органічна любов» уживаю в тому розумінні, що Леся почуває таку тісну сполуку з Україною й українською нацією, наче б була нерозривною частиною великого організму нації. Такий ступінь любови викличе в душі Лесі як конечні явища, найвищий біль і почуття безсиля з приводу розлуки з Україною, і навпаки, в цій сполуці почуття сили й повноти життя.

й гармонії сільського життя. Цей останній момент розв'язує її сполуку з рідною природою:

Ой чи так красно в якій країні,
Як тут на нашій рідній Волині!
Ніч обгорнула біленькі хати,
Немов маленьких діточок мати.
Вітрець весняний тихенько диші,
Немов діток тих до сну колише.

Ця органічна сполука з рідною, українською природою буде силою контрасту до довкілля або шляхом асоціації викликувати в душі збережені там дорогі образи. В непривітному, чужому місті зустрічає „убогу похилу селянку із жмутком пролісків в третмливій руці” (звернім увагу на елемент цього портрету, що розв'язують духове відношення до особи на цьому портреті), тоді

Згадала околиці рідні:
Скрізь квіти, ряст, ясна роса...
На проліски білі, на квіти лагідні
Скотилася тихо сльоза...

Ця органічна сполука буде завжди викликувати в Лесиній душі почуття нестерпного болю, коли її дозведеться кидати рідний край.

Інший прояв любові до України, це відношення Лесі до народньої пісні. Малою дитиною заслухувалася з захопленням в пісні матері й селян, при чому це захоплення — як зазначають її біографи — з'явилося без впливу матері. Однаке вартість української народньої пісні відчувала Леся більш підсвідомо, інтуїтивно, бо сучасна їй наука не ставилася з глибокою пошаною до тієї ділянки своїх дослідів.*) Не вживаючи майже зовсім народніх

*) Ці досліди: 1) переочують зовсім змістові варгості пісні, 2) обезцінюють її естетичні прикмети безвиглядним розшуком чужонародніх впливів і штучною теорією т. зв. «величання»; 3) в досліді форми або обмежуються до самого схоплення її видів, або аналізу її ведуть також у напрямі розшуку чужини. Єдино в ділянці мелодики поважне становище до української народньої пісні займає М. Лисенко. Тоді нікого не цікавило питання, чому Шевченко бачив в українській пісні «славу України».

ритмів, зберегла цю пісню з пошаною в душі так, як зберіється дорогі памятки. На півтора місяця перед смертю диктувала свому чоловікові ці пісні, що їх зачула ще пятилітньою дитиною*). Ще органічна сполука з Україною вимагатиме врешті від неї безупинної праці для нації; повна свідомість цього моменту збудиться одначе у Лесиній душі щойно пізніше.

Батьки Лесі виїздили, звичайно зимою, до Києва; безпосередньою метою цих виїздів була потреба доповнювати освіту дітей, що їх Косачі вчили дома, бажаючи зберегти їх перед шкідливими впливами московської школи. Для цього наймали студентів університету. Здобута таким способом освіта дітей далеко перевищувала той ступінь знання, що його давала школа. Тоді познайомилася Леся й її брат Михайло із своїми міськими ровесниками; їх перевищували молоді Косачі знанням української мови; всіх їх ровесники з інтелігентських родин говорили поганою мішаниною української й московської мови.

Між 11 і 12, роком життя з'являються в Лесі перші прояви сухіт костей, спочатку в руці, яку мусіли лікарі покласти в гіпс. Від цього часу починаються її жахливі терпіння, що на цілі місяці приковують її до ліжка. Довкруги неї пливе буйне життя, радіють здорові люди, розцвітає весна. Ось один болючий спомин:

.. зібравсь гурточок
Провадить речі й співа й гука.
На клявішах твоїх швидкий гучний таночок
Чиясь весело виграла душа
Та хто це плаче там, в другій хатині?
Здавило серце почуття гірке.
Чого я плакала тоді? Чого ридала?
Тоді ж кругом так весело було...
Ох, певне, лихо серцем прочувала
Що на мене, мов хмара грізна йшла.

*) В 1917 р. в Києві вийшов збірник: «Народні мелодії з голосу Лесі Українки». К. Квітка пише там: »Отож її (Лесі) життєвна праця, почавши з народньої пісні й відбіши потім дуже далеко, скінчилася народньою піснею«. Наділі ця праця не відбігла від укр. нар. пісні, якщо взяти під увагу основу її змісту.

Та люди не почули від маленької Лесі ні скарги на долю, ані не побачили її сліз.

З 12 року життя починається її літературна творчість під наглядом матері, що „творить для дітей літературну атмосферу”. Перші твори (віршики) друкує Леся в Галичині, в „Зорі” з 1884 р., в „Народі”, „Дзвінку”, „Буковині”, „Бібліотеці для молодіжі”, в альманаху „Перший вінок”. Головно ж силує мати Лесю працювати над перекладами з Гайне, безмежно далекого до її світогляду*). Не диво, що в 1890 р., в листі до брата Михайла, жаліється Леся на цю примусову роботу — переклади з чужих літератур.

...Перо й чорнило маю,
Надхнення лиш нема!
А надо мною муз
Стойть, як стовп, німа...
Тепера буду мучить
Альфреда де Мюссе...
Помучитись прийдеться
З усім тим не на-жарт,
Але-ж «козацька слава»
Теж чогонебудь варт. —

кінчить з легкою іронією Леся.

Коло 1890 р. сухоти перекинулись на ноги; в листі до брата скаржиться Леся, що ходить на шпильках, що „ноги болять в ступнях, спина болить”, не може „рівно

*) Подібно далекий до Лесиного світогляду був з українських письменників Панько Куліш, що від нього Леся Українка вчилася віршувати. Іншого звязку з Кулішем Леся не має. Зате О. Пчілка й усі Лесині сучасники віддають Кулішеві (першому типовому дефетистові в українській літературі й першому типовому індивідуалістові) перше місце перед Шевченком. Те становище сучасників Лесі до Куліша й Шевченка мало тільки цей негативний вплив на Лесю, що не спонукало її простежити глибоко творчості українського генія — Шевченка.

Сидиця) Найболючіше для неї те, що вона не може бачити весни:

-доят в Я не бачу весняного раю,
-етіл йє Тільки співи та квіти ясні
езжудд Наче казку давню пригадаю
-нівд.. У сні.

Ухвібм Для себе вона дуже мало, а то й нічого не бажає.

Ось зустріч Лесі з весною в пізніших роках (1894):

втвдб ...Весна для всіх настала,
— ч1 Дарунки всім юнесе ясна,
Для мене тільки дару не придбала,
Мене забула радісна весна.

Ні, не забула. У вікно до мене
Заглянули від яблуні гілки,
Замиготіло листячко зелене,
Посипались білесенькі квітки.

Прилинув вітер. і в тісній хатині
Він про весняну волю співав,
А з ним прилинули пісні пташині
І любий гай свій відгук з ним прислав.

Моя душа ніколи не забуде
Того дарунку, що весна дала:
Весни такої не було й не буде,
Як та була, що за вікном цвіла.

ітснп в оди **такий** не бажала Леся цього спокійного щастя для
онбес **я**.

Я щастя не маю і в мріях не бачу,
-нівдкч **є** Бо іншій мрії у серці ношу,
вжнвдкч **к** Коли я часами журюся і плачу,
етвз **э** Я щастя і долі тоді не прошу.

умошдэн **і** Для інших і доля і щастя хай буде,
-овопнк **умо** Собі я бажаю не сну, а життя, —
ешнаонвтэ **з** Хто зо сну прокинувсь, хай щастя забуде,
-антвзен **йэл** **к** Іому вже до щастя нема вороття.

Різка суперечість між фізичним безсилям і безрухом, та палким поривом викликує в душі Лесі бунт, який

виявляється в її знаному вірші „*Contra spem spero*”, що то так глибоко-символічно ілюструє цілу її особовість:

...Я хочу крізь сльози сміятись,
Серед лиха співати пісні,
Без надії таки сподіватись,
Жити хочу! Геть думи сумні.

Я на вбогім сумнім перелозі
Буду сіять барвисті квітки,
Буду сіять квітки на морозі,
Буду літіть на них сльози гіркі.

I від сліз тих гарячих розтане
Та кора льодовая міцна...

Я на гору круту, кремяную
Буду камінь важкий підіймати,
I вагу несучи ту страшну, —
Буду пісню веселу співати.

В довгу, темну нічку невидну
Не ступлю й на хвилинку очей,
Все шукатиму зірку провідну,
Ясну владарку темних ночей...

В 1890/4 в р. Колодяжному вчить сестру Ольгу та складає для неї підручники, напр.: „Стародавню історію східніх народів”, що виказують високий ступінь освіти*).

ПЕРЕЇЗД ДО КІЄВА.

Коли брат Лесі Михайло замешкав у Києві, Леся заїздila туди частіше, згодом у 1894 р. перенеслася туди на постійний побут із сестрою Ольгою. Біля Косачів гуртується в Києві українська молодь, самі ж Косачі живуть у близьких взаєминах із Старицькими й Лисенками. В домі Старицьких — як записує це Л. Старицька-Черняхівська — „панував особливий літературний рух”, в кожному хто виявляв хочби найменше бажання зай-

*) Леся Українка вивчила багато світових мов; із старих: латинську та грецьку, з нових: московську, польську, німецьку, французьку, італійську, болгарську й еспанську. Деякі мови Леся знала так добре, що могла ними орудувати навіть і в поезії.

матися літературою, „розжеврювали там найдрібнішу іскру таланту”. В Лисенків хоч і не гуртувалися письменники, але й там було велике зацікавлення українським письменством і книжкою. В цих гуртках (і в інших) брали участь старші й молодші письменники й учени: О. Кониський, К. Михальчук, М. Ковалевський, Леся Українка, Михайло Косач, М. Славинський, М. Грушевський, Б. Боровик, Є. Тимченко, І. Стешенко, О. Чернявняхівський і ін. Літературне зацікавлення цих гуртків було звернене майже виключно на переклади з чужих літератур, щоб — мовляв — „збагатити українське письменство, що почало виходити поза межі вузького*) етнографізму перекладами творів світової літератури”. Вже вище звернув я увагу на те, як ставилася Леся до тієї нетворчої праці, але й її примушували виконувати таку роботу. На спілку з М. Славинським перекладає вона Гайне й видає у 1892 р. у Львові його „Книгу пісень”; так під впливом дефетизму довкілля й сама Леся

...на чужому (полі) йшла шукать надій,
Як в рідній стороні мені їх бракувало. —

та це не могло її заспокоїти, бо її

...знов обступала тісна, щільна
Неволі рідної знайомая стіна.

І вона бралася розбивати її власною творчістю. В тому ж самому році видає Леся першу свою збірку поезій п. н. „На крилах пісень”.

Поза перекладами, що становили головне зайняття тодішніх літературних сил, письменники читали у згаданих гуртках також власні твори, але ставилися до них з меншою повагою, що видно з того, що часто спонуку до цих оригінальних творів давали літературні забави (нпр. на задане слово написати вірш, оповідання, песу; деякі з цих творів згодом друкувалися). Після читання

*) Це вказує на лінію, яку для дальнього розвитку українського письменства накреслили чолові представники літератури й науки — лінію, яка нехтувала своїм духовим змістом; цей зміст охрищено саме назвою »вузького етнографізму«.

власних творів — як записує сучасниця Лесі — „починалися мрії про українську пресу, школу, про українське життя. Та реального висліду цих мрій не було. Для розради грали на фортепіані, а Самійленко на бандурі. От і ввесь зміст життя найкращих представників інтелігентного українства. Як далеко стояв він від змісту духа Лесі! Те життя, що було тільки „калейдоскопом вражінь, ідей, змаганням розуму й почуття”, назвала Леся — устами однієї постаті із своєї драми „Блакитна троянда” — „гашишом”. („Я називаю гашишом отої »обмін думок« — каже Острожин). Ці всі люди, що з ними зустрічалася Леся, були тільки „інвалідами цивілізації”, що втративши сполуку з духом своєї нації, відчували своє безсилля супроти тягару життя, що його створював московський наступ на українство. Дехто з них бачив зло в українському житті (напр. Самійленко: Людськість, На печі і т. д.), та ліку на те знайти не вмів. Це духове безсилля української інтелігенції бачила ясно Леся Українка. Від інших обсерваторів життя різнилася вона тим що викривала її причина такого стану:

Старі мечі поржавіли, — нових
Ще не скували молодії руки,
Були поховані всі мертві, а в живих
Не бойової вчилися ми науки,
Стих карнавал, а тії, що пили,
Для нас покинули важке похмілля.
Ми, лицарі без спадку, не могли
Так бучно справити собі весілля.

Добути давно поржавілу зброю, привести її до бойової здатності, отже знайти сенс життя у власній лицарській традиції, у зові лицарської крові — ось джерело сили. Та тимчасом шлях українського життя вкритий курявою, а по ньому ходять люди бездушною отарою. Це їй пригноблювало Лесю:

Ох, як то тяжко тим шляхом ходити,
Широким, битим, курявою вкритим,
Де люди всі отарою здаються,
Де не ростуть ні квіти, ні терни.
Здалека вабить, мріє те верхівя,
Що так палає золотим пожаром!

В цій отарі одна Леся бажала великого пориву:

Непереможно прагну я поставить
Там високо червону короговку,
Де й сам орел гніздо не сміє звіть!

Такий стан довкілля відбирав силу її самій Лесі, томив її до фізичного болю:

І нераз мені здається,
Що сиджу я у полоні,
І закута у кайдани
Невидимою рукою.

Що в руці у мене зброя
Неполомана зосталась,
Та порушити рукою
Не дають мені кайдани.

Глухо так навколо, тихо,
Не шумить гарячка в жилах,
Не вчувається здалека
Дикий гомін з бойовиська.

Тому її бунтувалася проти кволости довкілля:

Так і хочеться гукнути,
Наче лицар мрій дитячих:
»Хто живий! Зійди на вежу,
Подивися наоколо!
Подивись, чи в полі видко
Нащу чесну короговку?
Коли ні, не хочу жити!...«

Це своє почуття безсилля намагалася українська інтелігенція заступити іншим, штучним джерелом. Старицький шукав сили в всеслов'янських ідеях, що практично зводилися до московського верховодства. Та панславісти потішали себе тим, що замість московської бюрократії, з якої натиском на українство вони зустрічалися, — (глибшої причини цього московського імперіалізму не могли відкрити) — прийде московський „народ”, якийсь мітичний слов'янин. Та хто він, і як виглядає, цього вони не знали. Проти того „ідола” панславістичних ідей виступає різко Леся, дискредитуючи

цього „словянина”, — на ділі ж москаля, — це кремезний дуб, та склав покірно руки „в кайданах паперових” і бе поклони перед стовпом, вінчаним короною, що „по праву спадщини царем названий”. Сам він у крові, „в сльозах його лице..

Троїстая нагайка тіло крає
І він ховаючись плете сильце
І братові під ноги простирає.

(Slavus-Sclavus).

Деїнде шукав сили космополіт — Драгоманов; за-
мість правди власної кроїв казав

„шукати всесвітньої правди, котра б була спільна
всім національностям” (Чудацькі думки, 1915,
ст. 13).

Та Леся протиставилася рішуче можливості знехту-
вати власною кровю:

»Якби ти той спадок в собі поборов,
На тебе повстане вся предківська кров
І буде змагатись запекло...«

ВЗАЄМИНИ ЛЕСІ З ДРАГОМАНОВОМ.

На загал ще поширеній є крайно хибний погляд про те, що Леся це „духова дочка Драгоманова”. Такий висказ Шишманової-Драгоманової міг повстати тільки внаслідок повного незрозуміння творчості Лесі, яка є найрізкішим противенством ідей і світогляду Драгоманова. Нема сумніву, що Леся бажала користати з ерудиції Драгоманова, коли цей часто дораджував їй у листах вибір лектури. Між іншим для пізнання старої жі-дівської історії радить Драгоманов Лесі читати атеїста Ренана, — мовляв — „коли не читають його (українці), то це показує, що ми, власне, не европейці”. „Европеїзм”, що на нього завжди покликується Драгоманов — це в о р о ж и й націям космополітизм: „не має других задач у нас — пише до Лесі Драгоманов, — окрім тих, які є в Європі, нема других способів. Різниця тільки в кількості, а не якості. „Намагаючися всіми спо-

собами відвернути Лесю від »вузького націоналізму« — каже один з біографів Лесі, — усю силу свого удару скермував Драгоманов у бік т. зв. »примусового національства«, що його прикметною рисою є ненависть до інших національностей". Зрозуміло є річчю, що силкуючися вщепити в Лесю свій „европеїзм", Драгоманів повів головний наступ на першу основу її світогляду, на першу її життєву правду — націю.

Мабуть на запит Лесі¹⁾ викладає її Драгоманов основи соціалізму: „Соціал-демократизм не в конечних ідеалах (значиться: в неконечних ідеалах), а в організації робітників, в порушенні таких питань, як 8 годин праці, а на континенті, а надто в Німеччині, ще в опозиції до мілітаризму". Драгоманов розвязував життя в механічний спосіб; зясовуючи його цим робом, намагався знищити другу життєву правду Лесі — ідеалізм, що основу життя бачить у дусі. Драгоманов ставався теж нормувати відношення Лесі до деяких гуртів сучасного українського громадянства. Він послідовно переконував її про безвартісність галичан²⁾: „більше — писав він до Лесі — сподіваюсь од російсько-української інтелігенції ніж од галицької". Дуже скоро зневірився Драгоманів у Франкові й остерігав перед ним Лесю: „Нащо вже Франко, — писав він в одному листі, — він увесь свій вік сюрпризи робить на право". Мав довіря тільки до М. Павлика й до нього скермовував безуспішно Лесю: „Павлик надежний чоловік, один тільки на всю Галичину". Однаке дратувало його й надто українське

¹⁾ Такий здогад виправдує несподіваність цитованого далі викладу. (Листи Драгоманова до Лесі Урайнки видано, але не маємо досі листів Лесі до нього; їх заступити мусить сама її творчість).

²⁾ Розвиток національної свідомості йшов у Галичині відмінним шляхом. Починаючи від примітивних основ національного життя, йшов цей розвиток у тісному оперті на село, що витворювало все нові кадри інтелігенції. На Придніпрянщині інтелігенція зірвала звязок із селом та й оперлася на соціалізм, з природи ворожий нації.

обличчя Павлика: „я колись думав — пише Драгоманов до Лесі, — що наші заведуть європейський соціалізм у себе, а »Друг« Павлик ускочив у »что делать« і отщепенство; тепер я думаю про європейський радикалізм, а галичани (зн. Павлик) навіть не перескочать через »народничество«... Коли б хоч швидше пролазили через ту фазу” — кінчить Драгоманов з пересердям.

Однаке довіря до галичан у Лесі не захитав ані Драгоманов, ані Олена Пчілка, що також над цим працювала. Леся боронила щиро галичан: „Будь справедлива — пише вона до матері після 1898 р. — до галичан, вони не змовчали ніодне мое видання і власне в тім краю, можу я сказати, „nennt man die besten Namen, so wird auch die meine genannt”. (згадується найкращі імена, отже й мое згадалося також). Тим більше не захита в Драгоманов основами світогляду Лесі Українки; на місце правд, яким вона служила від початку своєї самосвідомості не поставила вона інших, навпаки поглибила їх вміру того, як розвивався її письменницький талант. Та проте чоловіколюбна Леся виїхала до хворого дядька Драгоманова до Софії, де й залишилася до його смерті.

У звязку з цими чисто родинними ѹ людськими відносинами до Драгоманова створено цілу легенду про соціалістичний світогляд Лесі Українки. Але основи цієї легенди дуже хиткі. Леся могла вкладати в соціалізм зовсім інший, непритаманний йому зміст. Зовсім наявна суперечність лежить у дальших інформаціях. С. Єфремов подав вістку, що „Леся підо впливом Драгоманова нарешті стала соціал-демократкою, утворивши разом із І. Стешенком, Кривинюком та Черняхівським першу українську соціал-демократичну групу”, в якій поруч неї головне місце займав Стешенко. Оце „нарешті”, що відноситься до самого кінця XIX в., вказувало б на те, що Леся раніше соціал-демократкою не була. Тимчасом І. Стешенко каже, що Леся „тільки зразу була вірна ідеям Драгоманова, а потім еманципувала, змінивши їх на інші”. Всупереч цим туманним вісткам треба з цілою

рішучістю ствердити, що ідеї та світогляд Лесі не зазнали ніякої суттєвої зміни*). Духова, іраціональна основа її світогляду перекреслює заздалегідь матеріалістично-раціоналістичну й механічну основу соціалізму.

ПОВОРОТ ДО КИЄВА.

Вернувшись після смерти Драгоманова до Києва, увійшла Леся в члени київського літературно-мистецького товариства, в якому вже тоді були: О. Пчілка, М. Лисенко, М. Старицький, В. Антонович, Т. Рильський і ін. В цьому товаристві, яке спочатку мало „мішаний” характер, а потім „зукраїнізувалося”, уладжувало вечірки в честь Шевченка, Пушкіна, Лермонтова, Міцкевича, Куліша, Кольцова й Надсона, брала Леся живу участь з метою перетворити його на чисто українське. Та вступивши до нього з найкращим наміром підпомогти „реальний почин культурного українського життя”, не почувалася добре в ньому; її гнобила думка, що вона зраджує свій хист і своє призвання поета, що має виконати величний обовязок оборони народу:

Не поет, хто забуває,
Про страшні народні рани.

Та вид страшної пустки наповнював Лесю жахом про майбутнє:

...навколо нас великі перемоги,
І дики пущі і високі кручи,
І темні тихі води...
Шляхів нема, а тільки де-не-де
Поплутані стежинки йдуть на безвість.
Он люди — мало їх — орють ті перелоги,
Он з пущі чутно стук сокири,
З високих круч луна орлиний клекіт.

*) Марксівські інтерпретатори дозануди й безсоромно повторювали фразу, про «марксівський світогляд» Лесі. Ця «марторуськи-хитрак» фраза мала бути містком, через який пройшли в цензурі її твори, значить, мала вможливити їх видання.

Лиш тихі води все стоять мовчазно,
І тільки часом камінь з круч зірветься,
Впаде і кане в темні, тихі води.
Розійдеться і замкне круг тремтячий.

Тому й ставила Леся собі питання: „чи співати, чи
ліру замінити на плуга й орати переліг, чи йти у пушу
з сокирою прорубувати дорогу?

Тому й нервово бралася за дрібну організаційну
роботу; в 1900 р. стала співробітницею журналу „Мір
Божій”, в 1905 працювала в бібліотеці Просвіти в Києві,
згодом хотіла рятувати одеські „Южные Записки”. Ця
робота виснажувала хвору Лесю, головно ж відривала
її від тієї великої праці, що нею клала Леся основи під
майбутнє нації.

В часі тієї дрібної, сірої роботи переконувалася Леся
про малість українського сучасного її життя. Ці помічув-
ання, хоч як глибоко болючі, ставали одночасе генезою
її високовартісних творів; інші ж спостереження глибоко
її вражали, але й рівночасно обезсилювали її: Леся
помічала ясно, що довкілля не розуміє її творчости.

Свої твори друкувала Леся переважно в Галичині,
що й звідтіля вони вже діставалися на Придніпрян-
щину, менше друкувалися її твори в придніпрянських
журналах і альманахах. Не диво, що й галичани більше
знали про Лесю, як придніпрянці. Коли цей стан можна
виправдати тільки з формального боку, то не находить
він мериторично-суттєвого виправдання. Леся Українка
була безумовно відома тодішнім духовим верхам україн-
ства Придніпрянщини, що все ж таки розпоряджали апа-
ратом витворювання опінії, тобто озивалися на різні
теми в українських і доступних собі московських жур-
налах. Отже: рецензії на твори Лесі майже не появля-
лися, коли ж і появлялися, то писали їх люди, що не
читали рецензованих творів, або хибно й найвно їх
інтерпретували, при чому загально осуд випадав для Лесі
відемно. Від неї вимагали видавці та критики скреслю-
вати цілі уступи її драм, — мовляв — інакше драма як
безвартісна не появиться. З болем погоджувалася Леся

її в рік 100-літнього ювілею українського письменства (1898) висказав Лесі Українці І. Франко*): „Від часу Шевченківського »поховайте та вставайте, кайдани порвіте« країна не чула такого сильного, гарячого та поетичного слова як із уст тої слабосилої, хворої дівчини. Правда, українські епігони Шевченка нераз »рвали кайдани«, віщували волю, але це звичайно були фрази, було переживання не так думок, як поетичних зворотів і образів великого Кобзаря. Читаючи м'які та рознервовані писання сучасних Українців мужчин і порівнюючи їх з тими бадьорими сильними та сміливими словами Лесі Українки, мимоволі думаєш, що ця хвора, слабосила дівчина трохи не одинокий мужчина на всю новочасну соборну Україну”.

Хоч далеко було галицьким сучасникам Лесі до втілення її ідеології у свій світогляд, та однаково ж було інтуїтивне передчуття глибоких, реальних, — притаманних українській нації, — вартостей у її творчості. На Придніпрянщині цього не могло бути, хоч оваційно зустрічали її київляни у свято столітнього ювілею української культури (1898 р.), коли то Старицький рецитував вірш Лесі Українки („У кожного люду...”), а згодом вивів її перед зібрану публіку. Леся бачила тоді, що її вірші

»...були між людьми гості милі,
Та не прийняв ніхто іх за своїх«.

Зацікавлених в літературі своїх сучасників Леся ділить на дві групи: „практичних”, позитивістів, що не доцінюють поезії, що не слухають поетів, бо їх „оглушили вже тихі мотиви, сни, фантазії, баляди”, вони „не вірять у громадську тугу поетів”, бо ці

...хату нагріти в зимовую фугу,
Навіть на те не судні.

Цю групу інтелігентів-матеріалістів показала Леся в драмі „У пущі”, як колоністів Род-Айленду, що застав-

*) Л.-Н. В. 1898. Кн. VII.

ляють мистця Річарда Айрона робити взірці домашньої посуди. Таке відокремлення громадянства від справи культури вбиває духа громади й духа поета-мистця.

Другу групу становлять ці, що раді б слухати й „мотивів тихих і снів і мрій і баляд”, але обороняють себе перед смутком і тugoю, бо — мовляв — „і так ми сумні...” Лагідні слова мають вколисувати їх до сну. Вони неспро- можні повірити в те, що

Божая іскра, то тяжке прокляття,
Дикий і лютий пожар.
Вогнища того не може людина
Ні запалить, ні вгасить;
В кого ж запала хоч іскра єдина,
Вік її буде носить.

Це незрозуміння з боку громади викликувало хвилинне почуття безсила; тоді Леся бажала спокою смерти:

Хотила б я уплисти за водою
Немов Офелія уквітчана безумна,
За мною вслід плили б мої пісні
Хвилюючи, як та вода лагідна
Все далі, далі...

І вода помалу
Мене б у легкі хвилі загортала,
І колихала б, наче люба мрія,
Так тихо, тихо...

Аж така безвладна,
Дала б себе нести і загортати,
Пливучи з ними, ледве чутним співом.
Спускаючись в блакитну ясну воду,
Все глибше, глибше...

Потім остався б тільки відгук невиразний її пісень, згодом зник би й відгук, якийсь часок ще плавали б квітки, поки не причалили б до прибережних лілей у тихому захисті — а потім

...спускався б тільки з неба на лілій
І на квітки, що я безумна рвала,
Спокій, спокій...

Та такий мертвецький спокій не судився Лесі; вона почувала ясно, що

...сором сліз, що ллються від безсиля.
О, сліз таких вже вилито чимало —
Країна ціла може в них втопитись, —
Доволі вже ім литись, —
Що сльози там, де навіть крові мало!

Тоді родиться в неї розпучливе бажання:

....Хотіла б я вийти у чистеє поле,
Припасти лицем до сирої землі
І так заридати, щоб зорі почули,
Щоб люди вжахнулись на сльози мої!

В душі Лесі зроджується недовір'я до сили власного слова:

Чом я не маю огністого слова,
Палкого; чому?
Може б та щира, гарячая мова
Зломила зиму.

I розлягалась би завжди по гаю
Ясна, голосна
Пісня, й розквітла б у рідному гаю
Новая весна.

Та хоч би й крила мені соловіні
I воля своя —
Я б не лишила тебе в самотині
Країно мою!

Це виразна програма життя Лесі Українки, програма власної творчості, іншої, як та, що її дали закохані в мелодію фрази сучасні їй поети:

...Я не на те слова, ховала вас,
I напоїла кровю свого серця,
Щоб ви лилися, мов отрута млява
I посидали душі, мов іржа.
Промінням ясним, хвилями буйними,
Прудкими іскрами, летючими зірками.
Палкими блискавицями, мечами —
Хотіла б я вас виховати, слова!
Щоб ви луну гірську будили, а не стогів,
Щоб краяли, та не труїли серце,
Щоб піснею були, а не квілінням.

**Вражайте, ріжте, навіть убивайте,
Не будьте тільки дощиком осіннім,
Палайте чи паліть, та не вяліть!**

В міжчасі, ок. 1898 р., помітно та швидко псуються Лесине здоров'я, приходить часто повторна гарячка, туберкула суставу ноги розвинулася так, що не помагали впорски. Стан її недуги вимагає операції, яку й перевозять Лесі в Берліні. „Прочуваючи свою смерть — пише один із її біографів — Леся подвоює свою працю... поспішає з нею”. Цей поспіх треба розуміти так, що Леся відчуває щораз настирливіше якийсь внутрішній імператив творити у виразно визначеній змістовій і формальній лінії. Цей внутрішній імператив засновує собі Леся, як якусь таємну силу, що їй вона мусить коритися. Неначе з докором звертається вона до тієї — як називає цю силу — своєї „безжалісної музи”:

Навіщо ти вирвала в мене серце, привабила маревом щастя?
Навіщо ти вирвала в мене слова, що поинні б умерти зо маю?
Ти квітами серця моого дорогу собі устелила,
І крівлю його ти украсила шати собі.
Найкращі думи мої вінцем золотим тобі стали.
Ти горда цариця, мене повела за собою
Мов бранку-невільницю в ході своїм тріумфальнім,
Іду я окована міцно і дзвонять кайдани мої...

В „піvnічних думах” чує виразно Леся наказ цієї таємної сили:

»Ти блискавицею мусиш світити у тьмі,
Поки зорею рожевою край твій освітиться темний,
Треба шукати дороги тим людям, що ходять в ярмі.
Глянуть всі ті, що живуть у великій темниці,
Скажуть: »Це в нашій країні настала весна, —
Грають по небі зірниці, ясні блискавиці,
Темна ще ніч, та вже хутко минеться вона«.

Це почуття внутрішнього імперативу з низкою основних вимог до глибини вражає її душу; тому й ставить Леся нервово ряд нерозгаданих питань:

...Хто мене поставив
Сторожею серед руйн і смутку?
Хто наложив на мене обовязок

Будити мертвих, тішити живих
Калейдоскопом радощів і горя?
Хто гордошів вложив мені у серце?
Хто дав мені одвали меч двосічний?
Хто наказав мені: не кидай зброї,
Не відступай, не падай, не томись?
Чому ж я мушу слухатись наказу?
Чому втекти не смію з поля чести,
Або на власний меч грудьми упасті?
Що ж не дає промовить просто:
»Так, доле, ти міцніша, я корюсь!«
Чому на спогад цих покірних слів
Рука стискає невидиму зброю,
А в серці крики бойові лунають?...

Вона чує, що не покорить тієї іраціональної неви-
розумованої — як сама її називає — „безумної” пісні:

Ні, я покорити її не здолаю —
Тую пісню безумну, що з туги повстала,
Ні маски не вмію накласти на неї,
Ні в ясну одежу убрati не можу.

Вона тільки подає додуману генезу тієї пісні: тугу
й жаль такий, що

»...ваги не має, так як смерть.«

Ta цей жаль-туга, як і сама „безумна” пісня, це тільки
вислідне явище однієї спільноти підстави, що нею є за к-
тивізований в душі Лесі дух нації —
цей дух, що в сучасній для неї генерації зовсім не про-
являвся; це ж був час повного його при-
спання.

Я зумисне навів так багато вийнятків з поезії Лесі на
ствердження одного психічного моменту, бо саме він для
неї найбільш типовий і він одинокий розвязує таку дивну
появу на фоні матеріалістичної доби, якою була Леся
Українка. Що цей внутрішній імператив не був літера-
турною фікцією, але реальною силою в душі Лесі, пошу-
каймо доказу ще в її листах до двох найближчих для
неї людей: Л. Старицької-Черняхівської та брата Ми-
хaila. Перед першою сповідається Леся так: „Я пишу
»только в припадке умопомешательства«, бо я тільки

тоді можу боронитись, — чи скоріше забуватъ про боротьбу — з виснаженням, високою температурою й іншими, пригнітаючими інтелект симптомами, коли мене попросту гальванізує *idée fixe*, яка съ непереможна сила. Юрба образів не дає спати по ночах, мучить, як нова недуга. Отоді вже приходить демон лютіший над усі недуги й наказує мені писати, а потім я знову лежу *zusammengeklappt*, як порожня торбина”.

До брата Михайла писала Леся, що завжди „від несамовитої, творчої екзальтації горіла. Нехай ніхто не скаже — рішуче заявляє Леся, що я »ні горівши, ні бо лівші« здобуваю собі »лаври«, бо таки в буквальному значенні горю й болю кожнісінький раз. Та ще якраз навмисне — ледве заберусь до якоїсь спокійнішої роботи, так і »накотить« на мене як анебудь непереможна деспотична мрія, мучить по ночах, просто пе кровлю”.

Підо впливом цієї непереможної сили писала Леся швидко — в одну ніч часто кінчала драму, більшу — в дві нічі. Бувало однак, що даний твір писала довго й перероблювала його кілька років, наприклад драму „У пущі”, або драму „Руфін і Прісцілла”; це діялося звичайно з тими творами, що ними Леся платила данину добі, оброблюючи теми всесвітньої літератури. Однак головна її творча праця вкладена в ці твори „диктовані” тією непереможною силою по ночах.

А все ж тільки ці нічі давали їй спромогу жити повнотою духового життя:

Як я люблю оці години праці,
Коли усе навколо затиха
Під владою чаруючої ночі,
А тільки я одна неподолана
Вроочистую одправу починаю
Перед моїм незримим олтарем.
Летять хвилини — я не прислухаюсь,
Ось північ вдарила — найкращий праці час, —

Так дзвінко вдарила що стрепенулась тиша,
І швидше у руках забігало перо...
Перед світом чорніє ніч на дворі,
Вчас гасити світло, щоб його
Не засоромив день своїм сіянням.
Погасне світло та палають очі,
Аж поки досвітки в вікно тихенько
Заглянуть сивими очима і всі річи в кімнаті
Почнуть із темряви помалу виступати,
Тоді мене перемагає сон...
А ранком бачу я в своїм свічаді
Бліде обличчя і блискучі очі...

Тільки ця поетична праця є розрадою Лесі в туманах дрібного життя довкілля:

Через тумани лихі, через велике горе
Ти світиш мені моя зоре!
Ти це була, що встала вогнем опівночі,
Шлях прокладала ясний через темне бурхливе море,
І чарувала новою надією втомлені очі...

Тільки вона дає зміст і глибокий сенс її страдницькому фізичному життю. І саме це прикметне для Лесі Українки, що в міру того, як розвивається її фізична недуга, розвивається теж її письменницький хист. Розуміється, що немає тут ніякого природного паралелізму, то значить, що Лесина недуга ніяк не є причиною поглиблення хисту, хоч дивуватися треба, що мимо важких терпінь Леся спроможна — так би мовити — на розбудову таланту. В половині 90 рр. наступає тематичне й ідейне поглиблення здобутих уже Лесею форм (лірики, епіки та белетристичної прози) й засвоєння нової форми: драми, до якої неначе приготовилася вже Леся драматизованою лірикою. Про етапи мистецького розвитку Лесі Українки завчасно ще говорили, автім це не є основне питання у визначенні її становища в українській літературі й українському життю. Одного не можна забувати, а саме, що Леся Українка безупинно здобуває глибину своєого світогляду й ідеології, та творчість свою кінчає величнім акордом: у „Триптиху“ розвязує — у трьох вимірах: одиниці, народу й нації — основи національного ідеалізму.

Не можна одначе, подаючи біографію Лесі, не вернутись ще до питання її недуги та звязаних з тією недугою частих виїздів до живців і кліматичних околиць: в Карпати, на Крим, Кавказ, до Італії й Єгипту*). За кожним разом переживає Леся важкі хвилини розлуки з рідною землею:

Летять розставання
Хвилини дорогі!...

Та Леся потішається, що ці виїзди конечні, бо їй же треба сил до праці для батьківщини:

Хоч тяжко країну
Рідну покидати. —
Я йду на чужину,
Я мушу поспішати...
В далекій чужині
Я сили наберусь
Служити країні...

Дорога звичайно була дуже важка. Хвора Леся, в галявці переживала жахливі моменти, дожидаючи смерти. Хвилинами здавалося їй, що приходить успокоення:

Тихе море спокою навчило
Невгамонне серце моє...

Навіть пробувала в Буркуті на лад коломийки оспівати спокійно свій смуток і нудьгу:

Ой, здається — не журюся, таки ж я нерада,
Чогось мені тяжко-важко, на серці досада.
Ой, кину я ту досаду геть на бездоріжжя,
Зійшла моя 'досадонька' як мак серед збіжжя;
А я той цвіт позриваю та сплету віночка,
Кину його червоного в воду до поточкa:
Пливи, пливи, мій віночку, до самого моря,
Може буря тебе втопить, чи не збудить горя...

*) Від 1888 р. до 1900 їде Леся кількома наворотами на Крим. 1909 і 1901 р. перебуває літом у буковинських Карпатах, головно ж у Кімполунгу й Буркуті. 1901/2 і 1902/3 зимою в Сан Ремо в Італії. 1903/4 зимою перебуває в Тифлісі, на Кавказі. 1907/8 зимою й весною на Криму, головно в Ялті. 1908 р. літо й осінь прожила в Евпаторії й Ялті на Кримі, зиму цього року на Кав-

Але такий культ болю межує з абсолютним спокоєм і безрухом, а душа Лесі була саме джерелом руху-життя. Коли в часі побуту на чужині шукала Леся Українка відпочинку в огляданні й пасивному сприйманні довкілля, її займали великі речі та грізні явища: гори Байдари, скелі Мердвену, морські бурі. Це теж важна прикмета динамічної душі Лесі Українки, тієї душі, що казала їй бачити в часі загального сну майбутню геройську добу:

Сніг на верхіві, узгіря блищать так яскраво,
Що видається нераз, мов займаються раптом **вогні вартові...**
А кипариси... здаються **високими вежами замків...**

Головно ж над усіми думками, бажаннями й почуваннями ваготімиме невтишний біль за Україною; органічна любов не дозволяє на розлуку. Тугу за рідним краєм оспівує Леся Українка в різній формі; вона вкладе її в душі своїх героїв, напр. Оксани в „Боярині“ (1910), або раніше (1898) в душу Іфігенії; словами Іфігенії плаче Леся за рідним краєм:

...А в серці тільки ти,
Єдиний мій, коханий, рідний краю.
Все, все, чим красен людський вік короткий
Лишила я в тобі....
...Води Стиksа й Лети
Не вгасять спогадів про любий, рідний край...

Вона передасть цю тугу в ліричному вірші, в якому для Лесі вітром з України:
нпр. північний вітер, що в Єгипті приносить дощ, буде

...Чи згадав

Далеку милю й заридав
Дрібними слізми на чужині?
Шепоче вітер в мокрім листі:
»Це ж я з твоєї сторони
Приніс оці плакучі вісті,
Якої ще тобі луни?...«

каві. 1909 р. осінь і зиму (1909/10) прожила Леся в Гелуані в Єгипті, літо й осінь цього (1910) року на Кавказі, головно в Кутаїсі. Там також живе в наступному році влітку, на осінь. 1911 р. переїжджає до Єгипту. 1912 р. знову перебуває в Кутаїсі до осені, коли то востаннє виїздить до Єгипту, де перебуває до травня.

Автім, скільки терпіла Леся, — чи в часі виїздів, чи в часі другої операції (нирок) у Берліні, чи здобуваючи гроші на прожиток лекціями й перекладами контрактів у чужині¹), — вона ні разу не жаліла себе, не нарікала перед ніким на свою долю, не заставляла нікого — навіть чоловіка²) — турбуватися своєю особою, хоч кожний її виїзд на чужину під кінець життя міг покінчитися трагічно. Л. Старицька-Черняхівська так описує одну з останніх подорожей Лесі до Єгипту: „...це було чудо мужності Лесі Українки. Хвора, безсила, з підвищеною температурою, із щохвилинним чеканням можливої смерті, вона виrushала сама в далеку путь, по завжди бурхливому в цю пору морю й, виrushаючи, заспокоювала всіх, щоб ніхто не турбувався нею, що їй усе гаразд”.

В листах заспокоювала ще своїх приятелів: „Ніяка свічка не вічна. Нехай же буде моїм приятелям довше ілюзія, ніби свічі не кінець”.

Востаннє верталась з Єгипту ще більше хвора, як іхала туди. В травні 1913 р. київляни уладили її свято з нагоди повороту з чужини. Л. Старицька-Черняхівська так описує її: „В цьому святі було щось невимовно сумне. Бліда, про зора постать Лесі, з руками повними квітка, з словами п'яними енергії віри — із смертю в очах”.

¹⁾ Леся не користала з маєтку батьків поза тим, що вони видавали гроші на її удержання. Та її навіть і це вражало; вона не бажала бути нікому тягарем. Згодом М. Драгоманов, помираючи, записав Лесі 8.000 карбованців, та цілої суми вона не дістала, бо батько її зробив на цей рахунок чимало витрат на решту рідні. Ці гроші розійшлися скоро на лікування так що останніми роками Леся заробляла лекціями, або перекладами контрактів багатіїв на рідні мови. Хворіючи важко, Леся зараз після останнього приїзду до Єгипту стала шукати заробітку. При цій нагоді треба підкреслити важну прикмету її характеру: авторських гонорарів Леся сливے не брала; в листі до матері писала що не творить »хлебних пес« (драм на хліб), а «за квітки вирощені в серці» годі брати гроші. Про авторський заробіток не любила навіть говорити.

²⁾ В 1907 р. весною, на Криму, одружилася Леся з українським етнографом Климентом Квіткою. Це одружіння не застала

Так: „із словами повними енергії й віри” — бо тоді писала свій заповіт, „Триптих”, у якому знайшла свою силу й запоруку своєї вічності.

Після короткого побуту в Києві, переїхала Леся на Кавказ, уже докраю обезсильена. Нервово почала писати останню повість (Екбаль-Ганем) і останню данину добі, та не змогла вже її докінчити. На кілька тижнів перед смертю співала ще волинських пісень, що її чоловік мав видати у збірнику. Померла в Сурамі на Кавказі (між Тифлісом і Кутаїсом) дня 1. серпня 1913 р. Тіло її перевезли до Києва й похоронили на Байковому кладовищі. Сьогодні могила її в повному занедбанні...

Своє бессмертя відчула Леся ще надовго перед смертю, коли в 1898 р. писала своє „*non omnis moriar*” (не вся помру)*:

Інші будуть співці по мені,
Інші будуть лунати пісні:
Вільні, гучні одважні та горді,
Поєднаються в яснім акорді,
І полинуть у ті небеса,
Де сіяє одвічна краса.
Там на їх обізветься луною
Пісня та, що не згине зо мною.

Леся відчула, що на пісні „вільні, гучні, одважні та горді” — отже пісні „вольної, нової сімі” (як казав Шевченко) мусять луною озватися й її власні пісні. Єднальним між ними моментом, однією їх генезою, це дух нації.

ЗА СВІТОГЛЯД.

Вже з цього короткого огляду життя Лесі Українки можна познайомитися з основами її світовідчування й життєвої постави, що так різко відрізняли її від тодіш-

вило її жити для власної користі; воно не відірвало її від тієї інтенсивної служби нації, що її Леся виконувала в почутті найвищої відповідальності.

*) Від цих слів починається вірш старинного римського поета Горація, що ворожить собі вічність завдяки своїм віршам.

нього українського довкілля. Сприймаючи життя не як сутолоку річей, випадкових подій, особистих конфліктів між фізично живими людьми, — але добачуючи в ньому глибокий унутрішній сенс, Леся виконала впродовж короткого фізично-страдницького життя велике духове зусилля в напрямі повної розбудови своєго світогляду. Наділена з природи глибокою емоціональністю, отже схильністю переживати з великою напругою всі душевні процеси, мала Леся ще й одну, виразно активно визначену, як існу прикмету: підсвідомо відчувала органічну сполучку з власною нацією. З цього підсвідомого почуття випливала зясована в попередньому розділі любов рідного краю й рідного народу; з цього почуття випливав і глибокий її ідеалізм. Треба тямити, що цей ідеалізм Лесі, що найбільш різко різнив її з тодішнім українським і неукраїнським довкіллям, є в Лесиній душі глибоко закорінений як зов крови української раси, як основа її рушійна сила духа української нації. Ця саме прикмета, в основі вже закти-візованна (отже не приспана, як у душах членів сучасної її української генерації) вимагала повної змістової (якісної) розбудови*. Леся мусіла підо впливом унутрішнього гону піти на розбудову якості, — інакше казавши — змісту своєго світогляду; мусіла визначити ідеал тієї якості. Конкретно: Леся мусіла відповісти на питання:

Що це є нація?

Яка є українська нація?

Яке становище в ній живої генерації та фізично-живої одиниці?

*) Інші члени тієї генерації української нації, що відповідали Лесі глибинністю переживання душевних процесів, але не мали тієї другої, якісної прикмети, отже ці, що в їх душі ця якість була в стані повного приспання, переняли зовсім чужу для духа української нації якість, виживалися в чужому матеріалістичному світовідчуванні, сходили на манівці, вели фактичну боротьбу з власною нацією, спинювали, а то й завертали її розвиток і зристи. Типовим представником тієї групи був саме М. Драгоманов.

Тому й загарливо здобувала вона відомості, обсервувала й аналізувала сучасне життя, шукала його сенсу. На цій дорозі зустрічала вона майже непоборні на свій час труднощі. Обсерваційний матеріал не давав Лесі спромоги відповісти на ці питання; сучасна їй генерація — це була та сіра отара, серед якої нестерпно важко було жити Лесі. Тільки додумувалася вона трагедії душ членів тієї отари:

...ми раби, немає гірших в світі!
Феллаги, парії щасливіші від нас,
Бо в них і розум і думки сповиті,
А в нас **вогонь Титана** ще не згас.

Ми паралітики з близкучими очима,
Великі духом, силою малі,
Орлини крила чуєм за плечима,
Самі-ж кайданами прикуті до землі...

Народ наш, мов дитя сліпее з роду,
Ніколи світла-сонця не видав,
За ворогів іде в огонь і в воду,
Катам своїх поводарів oddав.

Одвага наша — меч політий кровю,
Бряжчить у піхвах, ржа його взяла...

Цей „вогонь Титана”, що умовлював саме велич духа нації, і що його існування додумувалася Леся, міг стати вихідною точкою дальншого розшуку Лесі — та не судилося їй так легко добути правду. Причина цьому в Лесиній типово матеріалістичній лектурі, що то її так щедрою рукою давав Лесі Драгоманов. Ця лектура, що накидала Лесі типово матеріалістичний світогляд, намагалася ще зруйнувати в самій сутті почуття сенсу історії українського народу, що його підсвідомо відчувала Леся; історію зведену саме тільки до суми фактів, а з діячів її зривано запопадливо ввесь блеск.

Проти цього злочинного викривлювання історії, проти змісту тієї лектури, проти матеріалістичного світогляду довкілля бунтувалася душа Лесі.

Зміст підсвідомості казав їй шукати сенсу історії вже тоді, коли 16-літнім підлітком побувала на дніпровському лимані. Цей часто повторний в історії України ли-

ман завертає думку Лесі в минуле ѹ вона пробує дати синтезу історії України:

Слово, наша згубо! Слово, наша мати...
Крівю обкипіла вся наша давніна.
Крівю затопила долю Україна...

Бючку історії відкриває Леся навіть у квітці, що виросла біля лиману:

Квітка тая може виросла з якого
Козацького серця, щирого, палкого.
Чи гадав той козаченько, йдучи на чужину,
Що вернеться з його серця квітка на Вкраїну.

Це ранній її твір, згодом Леся — за малими винятками — закинула українську тематику, чим відчужила від себе навіть деяких українців (Хоткевич), які не дэбачали скомплікованих причин її т зв. „екзотики”**).

У першому розділі старався я вияснити причини цього жахливого занепаду духової керми тодішнього українства на Придніпрянщині — занепаду, що довів життя нації до мертвої точки, заглушуючи голос її духа. Цю добу назвала Леся „часами глухонімими”. Та рівночасно, конфронтуючи з ними зміст і напругу своїх душевних переживань, вона впевнено заявляла, що ці „часи глухонімії не заглушать дзвінкіх думок!”.

З порядку годилося б накреслити лінію розвитку цих „дзвінкіх думок” Лесі від початку її творчості, з відомим пессимістичним „Contra spem spero”, до величного й ясного акорду в її „Триптиху”. Та передтим, заки перейти до цього, варто ще звернути увагу на вихідну точку цієї лінії дзвінких Лесиних думок. Є нею бунт проти цього жахливого стану, в якому знайшлася Україна

**) Назва „екзотика” на означення позаукраїнської тематики творчості Лесі є хибна, бо, коли етимологічно вона була б виправдана (грецьке слово: екзо = поза, звідтіля: екзотика = те що поза мною, чужинне), треба тямити, що в літературі цю назву надаємо цим творам, що їх метою (психологічною генезою) є дати читачеві саме те чужинне. Психологічна ж генеза творів Лесі зовсім інша, через те на означення цих творів Лесі будуть вживати назви: твори позаукраїнською тематикою.

їна, втративши свою незалежність, — бунт попереджений обсервацією цього стану; напр.:

Ти в руїнах тепера, єдиний наш храм,
Вороги найсвятіше сплямили
На Твоїм олтарі неправдивим богам
Чужоземці вогонь запалили...

Після такого ствердження зараз наступає бунт:

Що Господь сам обрав за святиню собі,
Те до віку святинею буде!..

Або:

Ой, де ж бо ти, воле, ти зоре таємна?
Чому ти не зійдеш на землю із неба?
Осяти землю безщасну треба!
Ти бачиш, як все в нас покрила ніч темна?
Ти чуєш, як правду неправда скрізь боре?

Ой, горе!
...Брати мої вбогі закуті в кайдани!
Палають страшні, незагойні рани
На лоні у тебе, моя Україно!
Кормигу тяжку хто розбити нам поможе?
Ой, Боже!
Коли ж це минеться? Чи згинем без долі?
...Навіщо родитись і жити в могилі?
Як маемо жити в ганебній неволі,
Хай смертна темнота нам очі застеле!

Ой, леле!

В тексті цього вірша вже скрізь розсіяні вияви бунту, який зводиться одначе до пессимістичної п'єстанови: згинути! Цей бунт виявиться теж у безоглядному присуді:

Прокляття рукам, що спадають без сили!...

або (в іншому вірші):

Будь проклята кров ледача
Не за чесний стяг пролита!...

Подібних прикладів обсервації й рівночасного бунту, з приводу жахливого стану нації, можна було б із Лесиних творів цитувати дуже багато (однаково: безпосередніх — з лірики, й алегоричних — з драм), та обмежимся до наведених місць.

Бунт Лесиної душі проти цього стану нації, що його бачить тільки вона, та не добачають Лесині сучасники, виявиться в її творчості в різному виді, — та ні в одному разі її не заспокоїть.

Не заспокоїть Лесі тверда — але пессимістична — постанова:

...крізь слізни сміяється,
Без надії таки сподіватись...
Серед лиха співати пісні,

не заспокоїть її розпучлива погроза Богові*), де пессимізм межує вже з найглибшим одчаем:

Встане Ізраїль, борець проти Бога,
І манівцями піде.
Ніч безпросвітна в пустині заступить,
Зійдуться в ній знову Дух та Ізраїль,
Знов буде бій, тільки бій вже останній,
Не на життя, а на смерть,
Не за обітницю бій, не за щастя, —
Розпачу й помсти страшне бойовисько,
Зради й зневірія страшний поєдинок,
Вихід один з цього смерть!
Та як загине на віки Ізраїль
В дикій пустині. у тьмі безпросвітній, —
Згине з ним віра в святі заповіти,
З ним сам Єгова умре!...

Щоб заспокоїтися, знайти рятунок на біль непевності, Леся м у с і л а відповісти собі докладно на три наведені вгорі питання про суть нації. Без цієї відповіді вона могла вирішувати тільки питання про судьбу одиниць, відірваних від нації. Про націю, її живі генерації (нарід) і живі в нації одиниці могла без помилки говорити тільки тоді, коли б знала націю. Та наразі цього

*) Цитовані нижче слова (з вірша »Ізраель в Єгипті«) писані в другій половині 1904 року, коли болючий бунт у Лесині душі здобуде найвищий ступінь напруги; безпосередньо ж після цього ступеня прийде боротьба з »духом« революції з 1905 р., й у висліді цієї боротьби — як поважний її здобуток — ствердження дійсності духа нації. Це вже перший крок до правди »Триптиху«.

знання вона не здобула, тому від душевної муки й трагічного бунту не рятували її навіть бадьорі ствердження:

...Вже очі ті, що так були привикли
Спускати погляд, тихі сльози лити,
Тепер метають іскри, блискавиці,
...руки ті, неучені до зброї
Що досі так довірливо одкриті
Шукали тільки дружньої руки,
Тепера зводяться під судороги злости.
...Уста, що солодко співали й вимовляли
Солодкі речі або тихі жалі,
Тепер шиплять від лютості і голос
Спотворився, наче свист гадючий...

Виправданням конечності такого бажаного Лесею стану, коли її земляки зрозуміють конструктивну вартість двох діаметрально противних почувань: любові й ненависті — рівночасно! — не могли бути самі помічення народження тих, що їх очі „тепер метають блискавиці” і т. д. Тому пробувала рятувати себе Леся таким — так би м'євти — логічним ланцюгом консеквенцій:

Нехай палає, не дає спокою,
Поки душа терпіти силу має.
Коли ж не стане сили, коли туга
Вразить Україні серденько зомліле,
Тоді душа повстане недолуга.
Ії розбудить серденько збліле
Як же повстане — і як не буде впину
Заснуть знов, як перш, вона не зможе
Вона боротись буде до загину:
Або загине, або переможе.
Або погибель, або перемога,
Ці дві дороги перед нами стане...

З цього пробує добути Леся висновок:

Дарма! повстанем, бо душа повстане!

Рятується Леся позірно бадьорим, природним ствердженням:

...ніч була по дневі,
А день по ночі..
Як довга ніч, то й день же буде довгий
...вічний день!...

Перед світом буває найтемніше
А темряви, як ця, ще не бувало!
...Я бачу день... хороший, дуже славний!..

Це логічне ствердження й кінцева візія нагадують Шевченкове: „Встане Україна!...”, або Франкове: „Та прийде час...”, — але — яка між ними різниця! Коли в Шевченка або Франка цитовані слова є випливом віри в абсолютну правду — у Лесі це ствердження не безпосереднє власне, тільки введене у візію хлопчини, одного з персонажів поеми „Полярна ніч”, хлопчину ж оточують люди, що зовсім не вірять у логіку малого ентузіяста, навпаки гасять його жар холодом противних своїх спостережень. Та й назагал — усі щолиш цитовані слова Лесі могли набрати вартості обсolutnoї правди щолиш тоді, коли вона здобуде основу тієї правди, її надряд: націю. Коли ж згодом ці слова Лесі стали для неї (і для нас) абсолютною правдою — то тільки тому, що тою правдою стала сама нація. Наразі ж Леся мусіла ці бальорі слова кінчати болючим питанням:

...Чом же свого Єремії не має
Наша зруйнована воля?
...Пекло страшне горить в нашім краю, —
Чом же в нас Данта немає?

Опинившися знову в безвихідному положенні Леся знайшла опору в Богові*), який мав стати запорукою воскресення й сили нації:

В цьому висказі однаке порядок причин і наслідків схиблений під впливом матеріалістичного розуміння нації: ствердження вічності Бога викликує ствердження вічності одиниці це знову мало б стати запорукою віч-

*) Деякі коментатори чи пак критики Лесі поширили неправдиву вістку про її атеїзм; вони говорять про раціоналістичне виховання Лесі, про те, що замісць віри в Бога дали їй батьки любов до природи й народу і т. д., про те, що під впливами Драгоманова Леся стала здецидованаю атеїсткою. В цій версії правдою є одне: Драгоманов працював над тим, щоб Леся стала матеріалісткою. Не можна теж покищо залеречити версії про те, наче б батьки дали їй раціоналістичне виховання. Та все ж треба з цілою рішучістю відкинути погляд про Лесин атеїзм.

ності нації, — отже у висліді: нація була б сумою одиниць, дарма, що вагу покладено вже не на фізичне тривання, але на духовий момент. (Ці три члени мусіли б мати інший порядок: Бог — нація — одиниця, та до такого ідеалістичного розуміння дійде Леся щойно у „Триптиху“). Саме через те недобачення перейде Леся ще глибоку духову боротьбу в 1905 р., це є в добу революції, що в ній дієвим підметом виступить не нація, але боєвий авангард матеріалізму — соціялізм.

Та проте Леся вже ступає на твердий шлях думки, відкривши первопричину сили її вічності нації. Тому не лякається „руїн єдиного храму“, бо

Що Господь Сам обрав за святиню собі,
Те довіку святинею буде!...

Однак довкілля — ця „сіра отара“, про яку основніше сказано в попередньому розділі, не скріплює віри Лесі в конечність інгеренції Бога, як найвищої абсолютної правди, в ділі регуляції долі нації. Та конfrontація дрібної й марної дійсності з величною правдою — Богом не доведе вже Лесі до негації тієї другої й, у висліді, до сумніву в цю найвищу абсолютну правду. Свою духову самотність серед сірої товни егоїстичних матеріалістів виправдає справедливо Леся своєю зважальною появою перед тією товни; їй самій доведеться — сказати словами Франка — „простувати духові шляхи“. Тому то пророчиця Тірца („На руїнах“) може спокійно, хоч і з болем, відійти від народу в пустиню, де то.

Дух Божий знайде Сам мене в пустині,
А вам ще довий шлях лежить до нього... .

Ця конечна духована сепарація з народом викличе геніяльне ствердження:

Той, хто не вірить у дивів Господні,
Не вартий бачити їх!

а звідси вже зовсім консеквентно випливає конечність віри, бо в ній же тільки джерело сили. Тепер

уже знищена дефетизму буде „conditio sine qua non” поступу нації:

...Поки не згине
Останній з вас, отруєних зневірям,
Не ввійде мій народ в обітовану землю!...

Це вже безпосередньо перед шпилем — оте ствердження іраціональністі існування, сили й поступу нації, та загублене попереду звено ланцюга причин і наслідків здергить Лесю перед осягом мети думки. Однаке уже тепер може Леся встановити ряд законів, покласти основи під карний кодекс нації, які обороняли б націю перед упадком та їй зумовлювали б її поступ.

Серед цих законів замітні дві групи: одні мають вічну незмінну вартість для цілої нації, або певних гуртів, другі скермовані тільки до сучасного Лесі покоління. Єднає ці закони бажання зберегти динаміку життя нації й високу його змістову вартість. Отже однаково важкий є загальний закон‘

С о р о м х и л и т и с я ,
Д о л і к о р и т и с я , —

однаково важкий закон в і т р и в а л о с т и в зусиллях (Роберт Брюс щолиш за сьомим разом визволяє батьківщину) — однаково важкий закон лю б о в и б а т ь к і в щ и н и й б е з о г л я д н є і саможертуви д л я н е ї; Леся нераз цитує слова євангелиста‘

Н е м ає б ільшої любови, як той,
Х то душу поклада за друзів.

З безоглядного імперативу любови батьківщини, цього-закону, що говорив про якість збірного почування, випливають (— саме з цього якісного характеру закону —) дальші консеквенції. Треба на цьому місці виразно вияснити першу консеквенцію любови — ненависть. Б а т ь к і в щ и н а , н а ц і я — це для Лесі а б с о л у т н і п р а в д и - і д е ї, через що любов цих правд мусить бути беззастережна, догматична, абсолютна. Тим самим противна вартість, отже те все, що бажає знищити ці правди — мусить викликувати до себе н е н а в и с т ь . Не йде тут

про ненависть до людей, якщо вони не є представниками цієї брехні, що противиться правді, якщо вони є для Лесі тільки людськими одиницями, що мають свої особисті цілі. Правда є рівночасно добром — брехня злом; брехня та зло, це ті предмети ненависті; хто правдиво любить це добро і правду, цей мусить ненавидіти брехню та зло:

...тільки той ненависті не знає,
хто цілий вік нікого не любив.

Для того одержима Міріям, що бачить в особі Христа абсолютну правду, мусить ненавидіти всіх тих, що негують Його, а навіть тих, що любов до Месії унормували так, як любов до якоїнебудь зустрічної людини.

Така безоглядна любов, що не знає можливостей компромісу, дає силу гуртові; тим сильна була дружина Роберта Брюса, бо:

У цілого війська девіз був один:
»За волю, за рідну країну!«

Для того трагічно кінчає Самсон, що розділив свою велику любов на народ і Далілу.

Коли діє така любов без упину то й сила нації не переривається,

Лагідність голубина, погляд ясний,
Патриція спокій — не личить нам,
Що вдіє раб принижений, нещасний,
Як буде проповід читать своїм панам?..

Тому й думає Леся що історія українського народу не була б така нещасна, коли б діяла ця сильна любов, яка конечно веде за собою ненависть

...Може б не було життя таке нещасне,
Якби вогонь ненависті не гас...

Так вирішене поняття любови, як консеквенції абсолютної правди, викликало дальший закон, що його вже розвязала Леся в лінії типово українського лицарського почуття — в постулаті чести; цей закон, як і всі попе-

редні, безоглядний, бо ж він є частиною абсолютної правди¹

...впала ганьба і на наші руки,
Що не знялись ж и т т я нам одібрati —
Нам, подоланим, а знялись робити
На ворогів. Проказою н е с л а в и
Покрилося дівчат сіонських тіло.
Бо н е в т о п и л и с я в о м и в Евфратi
А бавити пішли синів розпустi
І годувати плід свого безчестя.
І нечесть поняла мої уста,
Бо з голоду у с т а ці н е з а м о в к л i ,
А промовляли м о в о ю ч у ж о ю
На тих, від богів про клятих майданах.
Терпіть кайдани, то несвітський сором,
Забути їх, не розбивши, гіркий стид.

Альтернатива: слава — ганьба; третьої можливості не знає Леся — справжня українка.

Це питання ганьби й слави розвязала згодом Леся в найбільш категоричний спосіб в „Оргiї” — драмі що її писала тоді, як станула на вершині своїх думок, коли поборола всі сумніви.

Мимоходом згадати треба про ці закони, що їх встановляла Леся для своїх сучасників, — закони, — що мали забезпечити безпереривність життя, руху, динаміки нації. Ці закони — це постулат безустанної праці для народу й нації:

Не знайдем шляху на Є р у с а л и м ,
Шукаймо ж браття до с в я т и н і шляху...
А поки знайдем за ж и т т я берімось...
Нехай не буде приказки між людьми:
»Заснув Господь Ізраеля на небі«.

Від обовязку праці для нації не звільняє живої генерації й живих одиниць навіть хибне розуміння нації; однаково ж у цьому, як і в усіх законах, немає моменту, що облегчував би вину.

Немає однаке такого ідеального стану, в якому всі члени народу зберігали б усі основні й вислідні закони кодексу нації та в гармонійній, безупинній праці активізували б можливості розвитку нації; треба духових провідників, які найглибше відчували б ці можливості,

притяяні в духу нації та які — супроти цього — стояли б завжди на сторожі поступу нації й закономірності життя її генерацій (народу). Цю величну роль визначила Леся Українка поетам.

Тема ролі та призвання поетів — це одна з найглибше й найосновніше оброблених і вирішених проблем в творчості Лесі. За малими відхиленнями („У пущі”, „Лісова пісня” — головно ж „Давня казка“*) вислід міркувань Лесі на ту тему один:

...не поет, хто забуває
Про тяжкі народні рани!...

Її ідеал, — це той „поет під час облоги” (1896), що тоді, коли в місті життя пливе давнім ладом, розміре-ним на особисті радощі й болі, тільки частина мешканців міста, це його оборонці, — та й вони зичайніські люди, — не спить ні вніч, ні вдень, сміливо ходить по мурах, гартує слова, як гострі стріли, й не дає за-снути оборонцям.

Вийшовши від сучасного собі духового смаку поетів генетично вияснила це питання Леся в довшій поемі п. н. „Місячна легенда”: співець збирає лаври, та бажа-

*) Драма »У пущі« належить до групи творів, що їх назвав я »даниною добі«, в ній розглядає Леся проблему становища поета (універсальний мистець Річард це саме поет) — у громаді. Громада може зайняти до поета різне становище: вона або зневолюватиме його бути окличником її ідеалів (не ідеї — як абсолютної правди!), або знектує його хист, поставить його поза скобки життя, бо сама розбита на атоми. Таке становище до поетів і поезії змайло справді матеріалістичне довкілля Лесі, те довкілля, що або розвязувало життя в механізмі соціалізму, або індивідуалізмі капіталізму. Оборонюючи становище поезії в обох цих випадках Леся обстоювала свободу поетів і їх поважне місце в громаді. Підхід до проблеми типово індивідуалістичний. коли б не друга вимога, бо хоч Леся не заторкує тут становища поета-провідника духового життя громади, то з цією вимогою не стойть ніяк у розрізі. Автім, і тут є, хоч дуже малій, відгомін її, згаданої в тексті, концепції. Промовчання цього моменту мабуть і було причиною того явища, що драму цю почала Леся писати в 1898 р. — а покінчила щойно в 1907; видно з цього, що до викінчення драми Леся забиралася з трудом.

них сліз ув очах слухачів не бачить, навпаки, його пісня набридла людям і він, зневірившись у світі забажав:

...свої жалі
Вповідати щирій людині.
Та люди тих розмов не приймали...
Одні позіхали, байдуже мовчали,
А другі тікали від нього.

Переживши глибоко трагічне розчаровання поет замкнувся в самотині. Та раз зустрів лірника, а побіч нього гурт людей;

Їм лірник співав про колишню неволю,
Даремщину-панщину злуу,
Про тую нещасну підданську долю,
Про панську сваволю лихую.
А ліра голосить, квилить жалібниця;
»Сирітки« співець починає...

І тут, — значевя побачив поет сльози, зразу в очах сиротини, а далі й гурту молодиць. Коли ж заспівав лірник про правду, покотилися сльози з очей усіх слухачів, заплакав і сам лірник. Поет схвилюваний пішов у ліс...

Не сходили з мислі йому тії гуки,
...Були в них якісь недоспівані муки
Якісь недомовлені жалі...

І вирішив поет „домовити цю гіркую тугу”. Він згадав „матусині співи” і — заспівав сам..

Відколи на світі пісні гомоніли,
Такої не чуто ніколи.
Все стихло, а вільнії гуки летіли
Далеко за гори, за доли...

Здобувши між людми признання та славу, визнав поет свою майбутню дорогу: виплеканий тепер „новий скарб”

Я вам, братя, тепер віддаю,
Вам і рідному, любому краю...

Тепер він певен, що

...хто пісні слушної
Вислухати від мене прийде,
Не забуде він пісні дивної,
Вона в серце йому западе...

А він сам?

Як умру я, імення славутнє
Хутко з памяті зникне усім,

але пісня його, буде „між людьми бриніти”...

Я загину, та довго між вами
Гомонітиме пісня сумна.

Я зумисне навів цю пісню у змісті її виїмках з тексту, щоб звернути увагу на новий здобуток: постулат українському поетові: домовити народню пісню! Кінець пісні — це зовсім не трагедія поета. Ні! Це запорука справжньої вічності поета, — не в памяті помершого — але його самого, живого, бо ж душа його житиме в організмі нації як жива клітина цього організму! В лінії українського ідеалізму, що в славі розвязує секрет вічності людини, вирішила Леся Українка величне призвання поета.

Розуміючи важке положення поета в „часах глухонімих” Леся вимагала від нього геройської витривалості. На узгірї Ай-Петрі побачила вона дивну квітку. —

Камінь пробила вона, той камінь, що все переміг,
Що здавив і могутні дуби
І терни непокірні.
Квітку ту вчені зовуть *Saxifraga*,
Нам же, поетам, годиться назвати її »ломикамінь« —
І шанувати її більше від пишного лавру.

Закінчуючи цю частину наших міркувань про Лесину творчість, зверну увагу на ще один важний здобуток, один крок вперед на ясне, блискуче верхівя викінченого світогляду. Вже вище бачили ми, як вирішила Леся секрет вічності поета: він як фізично-жива одиниця мав розплистися в масі народу, та самому народові мав дати спромогу поступити наперед; дав йому ідею. Та при

тому — він, як духовна одиниця, не тільки, що не заснув, але запезпечив собі повновартісне місце в цілості нації. Це те саме явище, що в приміненні до уладових форм виявиться в повновартісному становищі одиниці у власній державі.

А всяк шотляндець вільний пан своєї батьківщини.

Це складне психічне явище замітили саме деякі критики Лесі, та вияснили його зовсім хибно: для них це „соціальний індивідуалізм класи”, (комуністичної), що йому протиставили вони „анаархічний індивідуалізм класи, що занепадає” (буржуазії, капіталізму). На ділі й демолібералізм, на стороні якого розвинувся капіталізм, і соціалізм (байдуже, чи т. зв. демократичний, чи комуністичний) — розвязують „анаархічний індивідуалізм” (перший — зразу, другий в далекій майбутності), та — що головніше — відкидають духовість у житті. Додаток: „класи” не може мати нічого спільногого з ідеологією Лесі. Не підшукуючи іншого терміну, але приймаючи — на разі — назvu цього явища: „соціальний індивідуалізм”, мусимо ствердити, що така концепція становища одиниці в нації є типово українська, та що вона, проявившися так наявно в творчості Лесі, була дальшим її важним здобутком на шляху до повної розбудови світогляду в лінії українського ідеалізму.

Так станула Леся Українка один крок перед шпилем.

І нагло з'явився новий ворог, нова поважна колода, яку мусіла Леся усунути, щоб добути те верхівя. Була цереволюція з 1905 року. Підготовлена й консеквентно переведена соціалістичними партіями, зуміла вона захопити великі маси народу й, покористувавши їх невдоволенням із соціальної нужди та приниження, увести їх у революційний рух. Велика напруга почувань і дій, яка супроводжала цю революцію, витворювала враження, що саме в цих „нових силах”, які — здавалося — виводив на сцену історії соціалізм, лежить джерело сили, — тієї сили, що її — мов-

ляв — втратили нації. Богато інтелігентів, які, зневірившись у націю, не відчували її сили, які однаке — навіть зовсім щиро — бажали визволення народу з політичної неволі, звязувало надії на те визволення з соціалізмом, як єдиною, рушійною „новою силою”. Що в витворенні, а то й закріпленні такої сугестії поміг „дух часу”, визначений матеріалізмом і раціоналізмом, про те — супроти сказаного в I. розділі — зайво говорити.

Цій сугестії підлягала навіть Леся Українка. В душі Лесі зустрілися тепер її важкі й важні здобутки з цим усім матеріалом, з яким різними дорогами наступав на неї матеріалізм. Леся увійшла у важку, нервову добу страшної боротьби, якої не переживали ці всі інтелігенти, що жили тільки щодennими турботами та дрібними радощами будня. Це зденервуання Лесі сліднє й у змісті її тогочасних творів:

Ось уночі пробудились думки:
»Спиш?« — мені крикнули — і залюбки
Кров мою пить почали, як вампіри...
Плють без ваги, без жалю і без міри...
Ось налетіла одна промениста,
Як тепер безпричальна, вогниста —
І пролетіла... Її не спинить...
Чую, що погляд мій гостро зорить,
Пильно пронизує темряву чорну, —
Не подолати її непоборну!
Думка пролинула, зсунулась тьма,
Ось уже ясної їй сліду нема...
Тільки даремно горять мої очі...
Темно... Ох, мучать як думи вампіри! ..

воно сліднє й у формі цих творів; Леся не має сили викінчувати початі оповідання („Утопія”, „А все таки прийди”, „Interview”), бо цей літературний жанр потребує найбільше об'єктивізму та спокою.

В цьому місці треба зробити ще одне дуже важне спостереження: всі духові здобутки, що завдяки ним двигалася Леся на верхівя свого світогляду, завдячувала вона складному психічному процесові: усвідомлення підсвідомого голосу душі, що озивався до неї в її ліричних творах як відгомін духа нації. Увійшовши в добу

внутрішньої боротьби Леся мусіла зглушити в собі цей таємний голос душі, а до помочі покликати розум, інтелект. У висліді цього поза цитованим щойно віршем, не має майже зовсім ліричної поезії, (коли в лірику не врахувати її драматизованих сцен, у яких саме — як загалом у драмі — найсильніше став діяти тепер розум). Головним — майже одиноким — жанром її тодішньої творчості стануть тепер драматизовані сцени „Осіння казка” (25. I. 1905), „Три хвилини” (29. VIII. 1905), „У катакомбах” (4. X. 1906), врешті „В дому роботи, в країні неволі” (18. X. 1906).

Коли замовк голос підсвідомого в душі Лесі, найскороша захитається найслабший — бо ще нерозбудований — бастіон, віра в лицарського духа нації. Це явище зрозуміємо тим легше, коли зважимо, що Лесю ограблено саме з довірія в цю прикмету нації. Бачимо це в її „Осінній казці”.

Дуже цікава історія цього твору, що кидає ясний жмути світла на духовий стан Лесі; драма викінчена 25. I. 1905 р., але почата на початку січня. Не друкована своєчасно; чоловік Лесі не міг навіть пригадати собі, чи Леся показувала комусь рукопис твору. Чорновик спривлюваний і покреслений, на кінці допис: „кінець колись буде”. Це все вказує на те, що Леся дуже помилялася, бажаючи розвязати в тумані соціальної революції томливі питання волі України.

Сенс тієї драматичної сценки такий: перед Україною (принцеса) стоять дві дороги: асимілюватися до теперішніх володарів (пропозиція короля), або схаміти (пропозиція блазня). Лицарство, що єдино-природно могло б розвязати цю справу, не зуміло залишитись собою, воно зневірилося в свою силу й вартість та пішло до ворогів. Маса народу, що могла б видати із себе нове лицарство, схаміла й валяється в бруді, дозволяючи займанцям коверзувати собою. Лишається єдина поміч у „нових силах” у народі, що опрутується на всесвітній рух. Вислід міркувань остає однаке про-

блематичний; на запит хлопця, чи скоро будуть на горі, відповідає майстер:

Це діло довге, як осіння казка.

Тепер зовсім не байдорого бринять останні слова принцеси:

Зате скінчиться справжньою весною.

Залишилась отже практична вимога: опертися на чужі „сили”, що мають дати розгін українському народові.

У драматичній сцені „Три хвилини” переводить Леся перевір вартості цих „чужих”; є ними: матеріалізм (монтаняр) і раціоналізм (жирондист). Та ні один, ні другий не може говорити про правду — ідею, бо, хоч жирондист і попадає на добре вияснення життєвої вартости ідеї*) — що й могло б послужити основою до вияснення духа, — чи її живучості** — то як колишній раціоналізм не встоїться проти матеріаліста (тим самим і раціоналіста), хоч буде говорити про те, що „ідея вічна”, хоч буде оборонюватися перед заміною змісту на форму***). Монтаняр має право бачити в тому нереальну містику, бо жирондист

культ розуму зміняв на культ містичний

*) Про генія говорить жирондист так:

...для ідеї

людина геніальна є той фокус,
в який збирається її проміння,
роєсіяне по частках межи нами.

**) Жирондист каже про ідею:

...вона воскресне
з крові, як фенікс, з полумя і сили,
нової набере з крові
посвячених її мучеників.

***) Коли монтаняр валить вартість прикладу церкви, мовляв, »різні є вже церкви«, жирондист каже:

Не в церквах жила ідея, а в людях
Тих, замучених героях, що так
Одважно йшли на муки й смерть.

Дальшими раціями*) завів монтаняр жирондиста вже в чисту словну формалістику, (слово „фокус” набирає значення же не „сочки”, а „штучки”). Жирондист усумнівся врешті в понадособовість ідеї й утікає з рідного краю. На вигнанні однаке він чує, що „краса чужини” його „гнітить”, чує, що тільки в ріднім краю є „життя”, без огляду на те, чи одиниця є на волі, чи в тюрмі. Рідний край — як вічна ідея набирає для нього реальної вартості й він вертається. Остаточний вислід це ствердження правди: ідея — це араціональна, нематеріальна, але реальная, дійсна вартисть!

В такому оформленні думки залишаються ще невирішени питання:

1. чи силу дає одиниці її ідея в рідному краю, отже серед реального життя?

2. чи „рідний край” є сам ідеєю, що творить життя? (Тут цей „рідний край” замість „нація” спричинює багато непорозумінь).

Наразі Леся не пішла на вибір другої можливості і, хоч у наступній драматичній поемі вона ще вибере першу, то в вирішенні її будуть уже деякі точки, за які може вже вчепитися дальша думка; це буде відгомін голосу духа нації, що наразі замовк, допустивши до голосу тільки розсудок, інтелект.

Ця драматична сцена — це „У катакомбах”. Раб-ненофіт протестує вправді проти цілої будови віри (раби — вільні — раби Господні), але сам розвязує змістово основну ідею в площі інтересу одиниці. Його боротьба „за волю проти рабства” є „правдою” індивідуалізму, що має дозволити чоловікові стати

вільним, непідвлядним, богоірвним.

Ясно, що це розвязка анархічна — в лінії демолібералізму.

*) »кожний мізок має власний світ«, найвища жнагородъ народам, партіям, та й одиницям« це сила за життя, бо тіло й ідея — це одне; ідея живе тільки в живій генерації й її не може пережити; ідея не може побороти живої — біологічної людської сили.

В перекресленому згодом закінченні тієї драми є „вселюдська” нотка

...»Чистая любов«.

Мені здається, хто його промовить —
Хочби й не був він одної віри...
Від серця, щиро, той для мене брат,

Та це закінчення Леся відкинула й осталася тільки при інтерпретації т. зв. „субективного ідеалізму”. Так представляється цілість драми, однаке — як сказано — є в ній деякі точки зацепу для дальшої думки; це:

1. протест проти формалізму, в якого основі лежить спроможність виправдати правильність стану речей, який саме існує, бо тоді ідея перестає бути абсолютно правдива, а тим самим дійсна, реальна. (Це виразний відгомін т. зв. субективного ідеалізму);

2. проти містичизму ідеї, яка через те тратить свою дійсність, реальність;

3. проти двоедушія, що виправдує кожну індивідуальну „правду” (субективного ідеалізму), та ще й залежно від обставин.

Коли додати до цього ще й розуміння Бога як батька — то справді ці точки зацепу дальшої думки можуть стати основою зовсім іншого вирішення в драматичній поемі „В дому роботи, в країні неволі”. Легкість вирішення поставлених двох питань (на протязі кільканадцяти днів) є доказом великої вартості цих пунктів для „расової душі” Лесі.

Їй уже тепер ясно, що рівняти всіх, без огляду „на віру” за одне „щире слово”, чи через однакову долю, не можна. Гебрей (раб) не може призвати товаришем єгиптянина (раба), бо

...Я мушу знати, що я є раб рабів,
Що він мені чужий цей край неволі,
Що тут мені товаришів нема!....

дарма, що єгиптянин, який малює радо те, що йому звілено (цар — жрецям, жреці — дозорцям, дозорці — рабам), ще радніше малюва би за власним почуттям краси. Для гебрея вище постулатів краси, яка не має єдиної сили, стоїть постулату крові!

Це вже момент, з якого може рушити*) Леся на здобруття верхівіа світогляду, яке осягнула в своїому „Триптиху”. Ця поема — це Лесин заповіт, синтез усіх думок, горінь, поривів і муки. Це знайдена опора, розгадка цього таємного, що робило її „сторожею руїн”; це відповідь на питання:

„Де джерело сили нації, народу й одиниці?”

Формально — тридільна поема майстерна; складається вона з трьох частин:

1. апокрифу: „Що дасть нам силу?”
2. легенди: „Орфеєве чудо”
3. казки: „Про велета”.

В першій поемі розвязує Леся питання: джерела сили в одиниці. Є ним: почуття морального обов'язку, голос духа нації в душі одиниці.

Після ствердження:

Не маю сили. Згинула. Пропала.
Що верне силу, як її нема? —

на вид Правди — Сина Чоловічого, що під вагою хреста, „як біле-сире дерево хреста, зрошений кровю; обильніше її на чолі Його, як на чолі робітника поту” — тесля спиняє удар бича легіонера:

„...Пожди!
...Я зробив цей хрест важким,
То й муши у нести його. Давайте!
За цю працю я не візьму плати.”

*) Не зупиняючись на дрібніших моментах побудови цієї нової правди, зверну увагу на ще один відомін цих перемін, що їх пройшла Леся до 18. X. 1906 р.; — це драма »Кассандра«. Написана в 1901/2 р. зимою й 1902/3 теж зимию, вікінчена в Сан Ремо 5. V. 1903 р. — перебула »Кассандра« в 1907 році основну перерібку саме в лінії цього терпіння з 1905/6 р. Кассандра типова трагічка, вона, як і Леся раніше, не знає, хто її наказав »будити мертвих«, хоч чує його. Вона не чує тої вічної вартості — нації, яка собі і її (Лесі) є запорукою »доброй долі«.

І взяв хреста. Ніхто же боронив.
І випроставсь похилий стан у теслі,
Напружились його зівялі руки,
Погаслий погляд знову загорівся
Великим та палким глибоким смутком.
І твердою, важкою походою
Пішов з хрестом робітник на Голгофу,
Немов не знав іні праці, ані втоми
До цього часу.

Друга поема розвязує питання сили народу, отже живої генерації нації. Тією силою є ідея скрита в поетовій пісні. Ця пісня, як спів Орфея, що з Амфіоном і Зетом будують цикlopічну будову,

...Чари має...
Що й дікі звірі слухають її...
Може б і каміння послухало?

Так каже Зет. Та Орфей знемігся, бо втратив віру в своє призвання жреця ідеї-правди; знемігся, бо став сірою одиницею. Для Амфіона, матеріяліста, ця поетова пісня є тільки „звичкою” Орфея; він вірить у механізм матеріялізму:

Під захистом тривким їх (людей) праця буде
Тривка й доладна. Ти тоді не будеш
Рівняти їх до овечої отари, —
То буде впорядкована громада,
Народ не гірший від своїх сусідів.

Однак і він просить Орфея, щоб зібрав піснею народ, хоч для нього єднальним чинником є мури міста — матеріяльні граници руху. Орфей бере „цівницю” — свиріль і грає...

З нетрів починають виходити люди, стороною наближаються до місця, тулячись попід мурами...

Згодом

Юрба слухає зачарована.

Коли герой не звертають на них уваги, люди стають до праці й докінчують будову гуртом, дарма, що вони не герой.

Пісня вривається, люди знову з жахом утікають, але вже за мури. Сенс поеми (чи радше драматизованої поеми) такий:

Ідея, якої конечним носієм і невтомним сторожем мусить бути поет має чудодійну силу єднати людські одиниці в споєний гурт, що й дає їм силу виконувати зусилля, що перевищає людські сили. Сама поетова пісня — це голос духа нації — а поет це той, що має його ви-яснити.

Третя поема розвязує питання сили нації. Ця сила є в ній самій, а виправданням її існування є Бог. Цим робом підкреслює Леся іраціональність нації, яка є типово духовим явищем. Момент сили ѹ безсилия нації теж типово іраціональний, хоч і типово реальний.

Той велет сильний був колись
Не тілом лиш, а духом,
Всі морські пута й кайдани
Зривав єдиним рухом...

До такої величної реабілітації української нації дійшла Леся, збагнувши суть нації в її дусі. Велет цей — нація — не може вмерти.

Не встрелив велета Господь
Своїм ясним перуном,
А тільки сном його накрив.
Немов мякењким руном...

Жахливі наслідки цього сну велета,
Бо скористали вороги
З його тяжкої млости,
Безкарно точать з нього кров
І трошатъ білі кості.

Вже оснували тіло все
Залізними дротами,
Тримали до глибоких рам,
Неситими ротами.

Не раз до серця глибини
Сягають хитрі руки,
А велет спить камінним сном,
Хоч терпить люті муки...

Часом він здригнеться з болю, а тоді
стиняється, шумлять
гаї, ліси, діброви...

Та сон цей ніяк не вічний, колись
Ущухне Божий гнів,
Минеться кара Божа.
І встане велетень тоді,
Розправить руки грізні,
І вмить розірве на собі
Усі дроти залізні.

Все, що налипло на йому
Одразу стане руба.

Так підкреслює Леся іраціональність сили нації.
Рационально не можна й розвязати часу цього моменту,
коли б мав прокинутись:

За рік, сторік, чи за безрік
А може й цю хвилину...

Так геніяльно розвязала Леся ряд поставлених питань. Три складові елементи їх: одиницю — народ — націю увела в рамки триптиху, зазначуючи цим робом нерозривність цих елементів, неакадемічність цього питання в цілому його обємі; в триптиху глядач може й мусить виходити від окремої складової частини цілості, але й МУСИТЬ завжди вертатись до цілості! Це є саме доказом АБСОЛЮТНОСТИ тієї правди (нації).

І ще одне цікаве явище (з цілого нерозвязаного мною на тому місці комплексу проблем) хочу тут підкреслити: найвищий надряд тридільного й триєдиного питання розвязує Лесі „малий сільський хлопчина” — представник тієї шляхотної маси українського селянства, що віками стоять на сторожі

„намету заповіта” нації — вартостей її духа, — і вряди-годи будить цього духа зі сну, в який уколисують його ті, що втратили в нього віру.

Так у рік своєї фізичної смерти, на кілька місяців перед нею (5. II. 1913), стала Леся в сяйві верхівя, знайшла свою силу, що увела її, як живу клітину, в організм нації. Вона ж наче була творчому патосі прибрала собі псевдонім:

ЛЕСЯ — УКРАЇНКА.

	Лірична поезія	Єпічна поезія	Оповідання	Драма
1884				
1885				
1888	Зборник	Русалка Подорож до моря Самсон	Така її доля Свят Вечір Метелик Біда	
1890	„На крилах пісень”		навчить Весняні співи	
1891				
1892				
1893		Роберт Брюс Давня казка		
1894	Збірник		Жаль	
1895	„Думи і мрії”		Пізно, і др. Місто смутку Голосні струни	Блакитна троянда
1896				
1898		Віла по сестра до 1898		У пущі (почала (ск. 1907 р.)
1899		½ з поеми до 1901 решту.		
1900	Збірник		Над морем	
1901	„Відгуки”			Одержані Вавилонський полон
1902	ІІ збірник			
1903	від 1884—1904	Одно слово		Кассандра (по ала, ск. 1907)
1904	На крилах пісень			
1905				
1906	Лір. поезії помищувані в журналах і альманахах	„Важ-ніші” „Напис в руїні” Дочка Ієфая	Ізольда Вілорука	Три хвилини Фуфін і Присцилла (почала) (ск. 1909) У катакомбах На полі крові Йог. жінка
1907		Весна в Єгип-ті		
1909				Хусова Боярина Лісова пісня
1910		З подорожної		Адвок. Маркія Камінний
1911				Господар
1912				Оргія
1913		в книж-ки.	Триптих	
			Екбань-Ганем)	

ЗМІСТ:

	ст.
Великі поети в життю нації .	3
Доба Лесі Українки .	4
Лесині батьки .	10
Дитинство Лесі .	12
Переїзд до Києва	21
Взаємини Лесі з Драгомановом .	25
Поворот до Києва	28
За світогляд	41
Хронологічна таблиця творів Лесі Українки .	67

ЗАУВАЖЕНІ ПОХИБКИ:

надруковано: має бути:
Стор. 27, стрічка 17. згори: wird auch die wird auch der

9. I. 1922

